

Facultat de Lletres

TREBALL DE FINAL DE GRAU

L'ESTUDI DE LES NACIONS I DELS NACIONALISMES

UNA APROXIMACIÓ ALS DIFERENTS PARADIGMES TEÒRICS

Autor: Arnau Mayans Montés

Tutora: Anna Maria García Rovira

Estudi: Història

Data d'entrega: setembre de 2015

«Cada "nacionalisme" s'articula com a tal en funció d'un altre "nacionalisme": conflictiu amb ell. Seria inimaginable un "nacionalisme" sense un altre enfront».

Joan Fuster a *Contra el nacionalisme*¹

¹ FUSTER, Joan (1990). *Contra el nacionalisme i altres textos* (1a ed. Edició a cura de Domènec Marzà). Barcelona: Barcanova. Text publicat originàriament el 19 de maig de 1976 al diari *Avui*.

ÍNDEX

Introducció	5
Primordialistes i perennialistes	11
Presentació	11
Perennialisme	11
Diferències entre perennialistes i primordialistes	13
Primordialisme	13
Crítiques al primordialisme	16
El primordialisme avui en dia	17
Modernistes	19
Presentació	19
Elie Kedourie	22
Ernest Gellner	23
Eric Hobsbawm	24
John Breuilly	26
Bendict Anderson	27
Miroslav Hroch	28
Crítiques al modernisme	29
Postmodernistes	30
Etnosimbolistes	32
Presentació	32
Formes d'etnosimbolisme	35
Crítiques a l'etnosimbolisme	36
Nous enfocaments a l'estudi de les nacions i dels nacionalismes	38
Presentació	38
El nacionalisme banal	39
El nacionalisme com a formació discursiva	41
Els últims treballs publicats	44

Conclusions	45
Bibliografia i webgrafia	48
Bibliografia i webgrafia principal	48
Bibliografia i webgrafia secundària	52

INTRODUCCIÓ

“No sóc nacionalista, sóc independentista. L'independentisme s'acaba amb la independència. Qui és nacionalista és el PP, però nosaltres no”², Oriol Junqueras (ERC). “Me considero independentista catalán, pero yo no soy nacionalista, porque, como soy inmigrante, no me puedo sentir nacionalista”³, David Fernández (CUP). “Nosotros no nos disfrazamos de nacionalistas; estamos orgullosos de ser españoles, defendemos la Constitución y afirmamos que el sujeto de la soberanía es el pueblo español, porque la nación española no es cosa discutible ni discutida; España es una gran nación y ser español es motivo de orgullo”⁴, Esperanza Aguirre (PP). “Y hoy decimos patria con orgullo y decimos que la patria no es un pin en la solapa, no es una pulsera. La patria es esa comunidad que asegura que se protege a todos los ciudadanos, que respeta la diversidad nacional, que asegura que todos los niños, sea cual sea el color de su piel, van limpios y calzados a una escuela pública, la patria es esa comunidad que asegura que a los enfermos se les atiende en los mejores hospitales con los mejores medicamentos. La patria es esa comunidad que nos permite soñar un país mejor, pero creyendo seriamente en nuestros sueños”⁵, Pablo Iglesias (Podemos).

El termes nacionalisme i nació (i altres derivats del fenomen: patriotisme, pàtria, independència, dependència, sobirania –o sobiranies–...) han esdevingut centrals en la batalla política del nostre país durant els anys darrers, tot convertint-se en una de les armes llançables preferides del panorama polític. Alguns han cregut que calia allunyar-se del nacionalisme per fer créixer l'independentisme, d'altres han contraposat

² Ara Barcelona (19 d'octubre de 2014). “No sóc nacionalista, sóc independentista”: Oriol Junqueras a 'Salvados', en 15 frases. *Ara.cat*. Recuperat de http://www.ara.cat/politica/Volem-que-Oriol-Junqueras-Salvados_0_1232876991.html

³ JOLONCH, Cristina (1 de març de 2015). Cenas entre políticos. *La Vanguardia*. Recuperat de <http://www.lavanguardia.com/politica/20150301/54427756802/cenas-politicos.html>

⁴ EFE (1 de juny de 2013). Esperanza Aguirre: “El PP es el único partido auténticamente nacional”. *Málaga hoy*. Recuperat de <http://www.malahoy.es/articulo/espana/1535867/esperanza/aguirre/pp/es/unico/partido/autenticamente/nacional.html>

⁵ Redacció La Marea (4 de febrer de 2015). Discurso íntegro de Pablo Iglesias en Puerta del Sol. *Lamarea.com*. Recuperat de <http://www.lamarea.com/2015/02/04/discurso-integro-de-pablo-iglesias-en-la-puerta-del-sol/> O font principal: Europa Press (31 de gener de 2015). Discurso completo de Pablo Iglesias en la 'Marca del Cambio'. Recuperat de <https://www.youtube.com/watch?v=YUrm0-SUCXY>

nacionalistes i *patriotas*⁶, i d'altres, fins i tot, volen resignificar la idea de nació i Pàtria⁷. Però per què segueix tan vigent aquest fenomen? Què fa que el nacionalisme, contra la majoria dels pronòstics⁸, continuï tan viu? I, en termes sociològicament més profunds, què fa que un dels adjectius que més usem per autodefinir-nos –i perquè ens defineixi altri– sigui el la identitat nacional?

La resposta que vol donar aquest treball és la d'endinsar-se (amb tot el que permet un treball de final de grau) en les diverses perspectives acadèmiques d'estudi sobre el fenomen de les nacions i dels nacionalismes. Penso i entenc el món acadèmic com una part indestruïble de la societat. Crec que els acadèmics han de procurar investigar temes que preocupin la societat a la qual pertanyen i que, a més, finalment han d'explicar-ne les conclusions al gran públic. Innegablement cal, però, la complicitat de les institucions, els mitjans de comunicació... i, òbviament, dels receptors per fer possible aquest traspàs d'informació. Ha de ser una tasca conjunta: els investigadors no han de viure aïllats dins les universitats o els laboratoris, però, per l'altra banda, cal també un reconeixement de les corporacions que arriben al gran públic a la feina d'aquests acadèmics en els seus respectius àmbits. S'hauria d'acabar allò tan típic de les tertúlies televisives de fer parlar d'història a periodistes generalistes o, el que és pitjor, a opinadors sense formació en el tema. Aquesta tasca i voluntat d'arribar al gran públic, però, tampoc no ens han de fer abandonar la recerca de l'objectivitat i d'anàlisi crítica, del dubte metòdic que diria Descartes. I aquests perills, com apunta Eric Hobsbawm al pròleg de *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*⁹, en el cas de l'estudi de les nacions i dels nacionalismes augmenten.

⁶ Com diria Michael Billing a *Nacionalisme banal*: El nostre patriotisme – El seu nacionalisme. BILLING, Michael (2006). El nostre patriotisme – El seu nacionalisme. Dins BILLING, Michael (2006) *Nacionalisme banal* (1a ed. cat., p. 94-100). València: Afers.

⁷ JULIANA, Enric (1 de febrer de 2015). Patria: Podemos incorpora la palabra 'patria' a su lenguaje, en busca de un electorado muy transversal. *La Vanguardia*. Recuperat de <http://www.lavanguardia.com/politica/20150201/54425706950/patria-enric-juliana.html>

⁸ Isaiah Berlin en referència a Marx i d'altres pensadors marxistes: «Sin embargo, ninguno de estos grandes profetas llegó a predecir que el nacionalismo y el racismo se harían más fuertes con el transcurso del tiempo. Todos pensaban que desaparecerían los nacionalismos una vez que los grandes imperios, Rusia, Francia, Reino Unido y los demás, hubiesen cedido y los países oprimidos por ellos quedasen liberados; que entonces la nueva Italia, la nueva Francia, la nueva Alemania, se gobernarían a sí mismas tranquilamente, y vivirían en paz unos con otros. Desde luego, no se les ocurrió pensar en Asia y África en absoluto». CRUZ, Juan (9 de maig de 1992). Entrevista a Isaiah Berlin. *El País: El Periódico global*.

⁹ HOBSBAWM, Eric J. (1992). *Naciones y nacionalismo desde 1780* (2a ed. cast.). Barcelona: Crítica.

Josep Fontana, uns dels gran historiadors catalans dels últims anys, acaba de publicar *La formació d'una identitat: Una història de Catalunya*. Un llibre que s'entén com l'aportació d'un gran professional al Tricentenari i a la causa patriòtica catalana (des del vessant més d'esquerres i de tradició marxista, tot sigui dit). Els motius que l'hagin portat a escriure aquesta obra poden ser més o menys qüestionables, però crec que són molt rellevants afirmacions com aquestes que apareixen en el pròleg del llibre: «Fugint dels inacabables debats entorn del concepte de nació, que des del segle XIX va ser segrestat pels estats liberals, hereus de les monarquies absolutes, per tal d'usar-lo com una legitimació per absorbir i assimilar les comunitats sobre les quals s'estenia el seu poder, i que en el segle XX ha estat responsable de milions de morts com a conseqüència de neteges ètniques emparades en falsificacions històriques, he preferit anar a la recerca de l'arrel primordial d'allò que constitueix un poble: a les experiències històriques que han anat conformant una identitat col·lectiva i una cultura pròpia que proporcionen als seus ciutadans un sentit de connexió i pertinença, reforçat, en el cas dels catalans per una evolució política singular que va quallar en un contracte social que els donava la consciència de ser partícips d'uns drets i llibertats que caracteritzaven la seva societat: un conjunt d'elements, en suma, que integren allò que els catalans del passat anomenaven senzillament «la terra»»¹⁰. Primer de tot, sobta el fet de no voler entrar a la discussió sobre el concepte de nació, però, seguidament, veiem que aquest no posicionar-se s'acaba convertint en una adopció d'una posició força primordialista¹¹. El paràgraf ho demostra d'una manera molt clara, per bé que es desenvolupa al llarg del llibre. Aquest exemple penso que ha de fer reflexionar sobre el paper dels acadèmics: a vegades, obviar els debats teòrics ens pot portar a adoptar posicions que responen més a les opinions generalitzades de la massa de població que no pas als plantejaments ja acceptats, malgrat que sempre pugui haver-hi opinions diferents, en el món acadèmic¹².

El treball, doncs, intentarà posar en relleu els diversos debats teòrics i conceptualitzacions d'allò que significa la nació i què hi ha al voltant del fenomen. Agafem com a pal de paller els diferents paradigmes d'estudi de les nacions¹³ i dels

¹⁰ FONTANA, Josep (2014). *La formació d'una identitat: Una història de Catalunya* (1a ed.). Vic: Eumo Editorial, p. 7-8.

¹¹ És un apunt des del respecte i l'admiració cap a un professional amb una trajectòria més que avalada i des de d'inferioritat, pràctica i moral, del meu rang dins el món acadèmic.

¹² Dec el fet de fer-me notar la importància d'aquest paràgraf al doctor Joaquim Maria Puigvert. Gràcies.

¹³ Al llarg del treball s'utilitzarà el terme «paradigma», ja que, en la majoria de treballs que busquen classificar les diferents visions d'estudi de les nacions i dels nacionalismes, s'utilitza aquest terme.

nacionalismes que són de consens –malgrat que hi hagi algunes diferències, com es veurà més endavant– entre els diferents estudiosos sobre el tema: els perennialistes, els primordialistes, els modernistes, els etnosimbolistes i els nous enfocaments. També cal dir que hi ha d'altres enfocaments que encara no han rebut la categoria de paradigma, com seria el postmodernisme o, per a alguns autors, els neoperennialisme, que seria una derivada de l'etnosimbolisme. És cert que alguns dels autors tractats no eren conscients de pertànyer a un corrent en concret (parlem, per exemple, de primordialistes *avant la lettre*), ja que aquestes classificacions han estat fetes a posteriori un cop clarificades, investigades i argumentades les diferents posicions d'estudi del fenomen. Les classificacions dels diversos paradigmes, per tant, s'han començat a fer un cop assentades les bases dels debats i les diferències, i han requerit de temps per anar anar-se aclarint i modelant. Estem parlant del final de la dècada dels 90 del segle passat i del principi dels 2000.

Cal especificar que els diferents estudiosos de la nació i del nacionalisme dels diversos paradigmes classificatoris que hi ha identificats fins a dia d'avui se centren a tractar el concepte de nació que ha resultat triomfant, el l'Estat-nació. Es deixen enrere, per tant, els vells debats entre la nació política, de tradició francesa, i la cultural, de tradició alemanya (debats superats ja que es posa l'èmfasi diferenciador en si es crea o no la nació, no pas en quins elements s'utilitzen per "dissenyar-la"), així com també les concepcions liberals o marxistes de la nació, que, en no triomfar quan es van dur a la pràctica, no poden ser estudiades des del camp de la història¹⁴. Els autors tractats i que formen parts dels diversos paradigmes d'estudi de les nacions i dels nacionalismes han investigat el processos de nacionalització, com impacta el nacionalisme en la sociologia humana, els orígens de la nació... Han tractat el tema com un fenomen material, no com una concepció idealista d'un o altre corrent de pensament. Això fa que dins d'aquestes classificacions no hi tinguin cabuda, com ja hem vist, les concepcions de la nació ideal que podien pretendre els liberals, els feixistes o els comunistes, ja que s'apropen més al camp de la filosofia política que no al de la història. No parlem, doncs, d'autors que han imaginat un tipus de nació en concert, sinó d'autors que volen explicar com és una nació en concret.

¹⁴ Una bona aproximació, i que funciona com a complement extraordinari d'aquest treball, a les concepcions de nació política, nació cultural, nació segons els liberals i nació segons els marxistes, és el llibre: GUERRERO, Andrés de (1984). *Nacionalismo e Ideologías Políticas Contemporáneas: Estudio del principio de las nacionalidades y del derecho de autodeterminación, así como de las bases ideológicas y económico-sociales del nacionalismo cultural* (1a ed.). Madrid: Espasa-Calpe.

La majoria d'autors que han treballat aquest fenomen s'ha centrat a defensar les seves tesis –i, per tant, desmuntar-ne d'altres. Pocs s'han dedicat a classificar els diferents pensadors i agrupar-los segons paradigmes. Dels que ho han fet (malgrat també desenvolupar les seves pròpies tesis, com en el clar cas d'Anthony D. Smith i l'etnosimbolisme), els més rellevants, i els utilitzats com a guia en aquest treball, han estat Anthony D. Smith i Umut Özkirimli, i els seus respectius treballs *Nacionalismo*¹⁵ (Smith té molts d'altres llibres que parlen sobre la classificació dels paradigmes, però aquest en concret els tracta d'una manera molt sintètica i clara i, per això, hem pensat que era més adequat que la resta) i *Theories of nationalism: a critical introduction*¹⁶. Treballs i classificacions que tenen moltes coincidències, però també, com es veurà, alguns punts de desacord. També s'han fet servir d'altres treballs per complementar la classificació dels diversos paradigmes i, òbviament i sobretot en el cas dels modernistes i dels nous enfocaments a l'estudi de les nacions i dels nacionalismes, s'ha treballat en base a les obres de referència dels autors més rellevants de cada teoria. Es pot trobar una llista detallada de totes les obres, articles, materials... que s'han fet servir pel present treball a l'apartat final de bibliografia i webgrafia.

Els capítols del treball, classificats segons ordre cronològic d'inici del paradigma, s'estructuraran buscant un model similar, per bé que hi ha certes diferències entre ells: hi haurà una presentació, una posterior definició del paradigma (cronologia, per què sorgeix...), una explicació de les diferents versions o autors més rellevants del paradigma i, finalment, un apartat on es posaran de relleu les crítiques que ha rebut el paradigma en concret dels altres paradigmes o del món acadèmic en general. Les diferències de classificació entre els dos autors de referència del treball seran pertinentment explicades a l'inici de cada capítol. Com a diferències, per exemple, el capítol dels primordialistes tindrà un apartat sobre l'ombra allargassada del paradigma en l'actualitat o en el cas dels modernistes, en què, per la rellevància, cada autor serà explicat per separat. Pel que fa a les notes al peu, la majoria indiquen cites de llibres, però també hi haurà reflexions de caràcter més personal o, en el cas dels autors, unes petites biografies per conèixer de qui estem parlant. Malgrat que els autors puguin ser citats abans, les biografies a peu de pàgina es trobaran al capítol del paradigma corresponent a l'autor, el primer cop que sigui anomenat, menys en el cas dels

¹⁵ SMITH, Anthony D. (2001). *Nacionalismo* (1a ed. cast.). Madrid: Alianza Editorial.

¹⁶ ÖZKIRIMLI, Umut (2010). *Theories of nationalism: a critical introduction* (2a ed.). Nova York: Palgrave Macmillan.

modernistes, que les tindran en els respectius apartats. Com a apartat final, però no per això menys important, hi trobarem les conclusions del treball.

Finalment, cal dir que s'ha intentat ser el màxim de curós a l'hora d'utilitzar termes tan difícils, prova d'això n'és el propi objecte del treball, com nació, ètnia, raça... S'ha buscat sempre utilitzar-los sota el context del pensament de cada autor, la qual cosa fa que al llarg del treball puguin agafar diferents significats. Esperem que s'entengui i que serveixi per clarificar una mica més els diferents enfocaments per estudiar el fenomen tan important i diari de les nacions i dels nacionalismes.

PRIMORDIALISTES I PERENNIALISTES

Presentació

Com ja s'ha comentat anteriorment, i és la base d'aquest treball, l'estudi acadèmic de les nacions i els nacionalismes té diversos punts de vista, però també la pròpia classificació d'aquests paradigmes és problemàtica. En aquest apartat, *primordialistes i perennialistes*, hi trobarem ja les primeres discrepàncies a l'hora de classificar-los: per a Umut Özkirimli, el perennialisme és un corrent més del paradigma primordialista i, en canvi, per a Anthony D. Smith són dos paradigmes diferents. Com que el treball segueix, principalment, les classificacions d'aquests dos autors, s'ha decidit ajuntar els dos corrents dins un mateix apartat, explicant-los per separat i aportant els arguments de cada autor a l'hora de defensar-ne la classificació (les crítiques fetes als perennialistes estaran integrades en el seu apartat mateix, mentre que les dels primordialistes tindran un apartat propi, continuant la mateixa estructura que la resta de paradigmes). S'ha intentat així trobar un consens explicatiu entre les dues visions i es té el convenciment que aquesta fórmula permet contrastar els diferents arguments exposats d'una manera bastant clara.

Es començarà per la definició que Anthony D. Smith fa del perennialisme i de les seves diferents formes, i seguidament s'exposarà el perquè aquest autor considera que aquesta divisió de paradigmes s'ha de fer. Després s'explicarà el primordialisme, les seves versions, les crítiques que ha rebut i, finalment, un breu apunt sobre com ha arribat el primordialisme fins als nostres dies.

Perennialisme

Aquest paradigma d'estudi de les nacions i els nacionalismes cal situar-lo cronològicament entre el segle XIX i fins als primers anys de la Segona Guerra Mundial, els anys quaranta del segle XX. Entre aquestes dates és quan es pot afirmar que el perennialisme era el paradigma hegemònic a l'hora d'estudiar les nacions (val a dir, però, que encara, a dia d'avui, podem trobar estudiosos –i no estudiosos, és clar– que defensin aquestes tesis: més endavant en parlarem). A grans trets, Smith defineix els perennialistes com aquells estudiosos que «subscribían el punto de vista que, aun cuando la ideología nacionalista fuera reciente, siempre habían existido naciones en

cada periodo histórico, y que muchas naciones existían desde tiempo inmemorial»¹⁷, és a dir, que les nacions són comunitats que han existit durant un llarg període de temps i que, per tant, són contínues i permanents. Aquesta percepció té una derivada clara: les nacions no són ni exclusives ni pròpies de la modernitat¹⁸. Una altra característica d'aquest paradigma és la concepció d'evolucionisme social que incorpora. Beu de les teories del progrés i de l'acumulació social i cultural, que s'han d'emmarcar en una etapa de grans avenços dins els camps de la historiografia i de l'arqueologia que semblaven corroborar aquestes tesis. No hem d'oblidar, però, que eren camps molt influenciats pel nacionalisme i que sovint només buscaven (o inventaven) proves empíriques que avalessin l'existència de la nació en èpoques més antigues.

Seguint amb la definició d'Smith, aquest autor creu que el perennialisme apareix en dues formes: el perennialisme continu (*continuous-perennialism*) i el perennialisme recurrent (*recurrent-perennialism*). Els seguidors del perennialisme continu defensen que les nacions tenen una forma contínua i de llarga durada, és a dir, que els seus orígens es remunten a l'edat mitjana o, fins i tot, en alguna ocasió, fins a l'antiguitat. Com el nom mateix indica, aquest corrent posa l'accent en el fet que les nacions són una continuïtat i que, malgrat que no s'ignorin les ruptures o discontinuats que hi puguin haver, aquestes no acaben alterant el ritme lent de formació prolongada de la identitat cultural col·lectiva. L'altra forma és el perennialisme recurrent, els defensors de la qual afirmen que les nacions són històriques (antigues i eternes, és a dir, que apareixen en cada període de la història i a tots als indrets de la Terra), encara que canvii al llarg del temps. La idea central és que les formes concretes en què la nació s'expressa poden aparèixer, canviar o desaparèixer, però que la idea de nació és universal i, per tant, aplicable en tot moment i lloc històric. En altres paraules, la nació s'entén com el mètode que té la humanitat d'expressar una identitat cultural col·lectiva, i que aquest mètode és recurrent al llarg de tota la història.

¹⁷ SMITH, Anthony D. (2001). *Nacionalismo* (1a ed. cast.). Madrid: Alianza Editorial, p. 67.

¹⁸ Es recalca aquest punt perquè és un dels aspectes centrals dins la contraposició d'idees que hi ha entre els diferents paradigmes d'estudi de les nacions i els nacionalismes.

Diferències entre perennialistes i primordialistes

Per a Anthony D. Smith, la diferència bàsica entre primordialistes i perennialistes, la qual el porta a classificar aquests dos corrents com a paradigmes separats¹⁹, és que el perennialisme només necessita per operar «una creencia, basada en algún tipo de observación empírica, de que la naciones (o al menos algunas naciones) han existido durante un largo periodo de tiempo»²⁰, mentre que els primordialistes tenen una concepció naturalista de la nació, la consideren un fet natural, orgànic, primordial. De fet, Smith diu que amb freqüència els perennialistes rebutgen les explicacions primordialistes per considerar-les ahistòriques. Per a ell, els perennialistes no són, majoritàriament, primordialistes. Com apunt final i seguint amb les seves distincions, el perennialisme seria propi dels historiadors i el primordialisme ho seria més dels estudiosos de les ciències socials.

Primordialisme

Per a Anthony D. Smith, les visions primordialistes (també anomenades primigenistes o essencialistes) de la nació es remuntarien, fins i tot, abans de la idea del *Volksgeist* de Johann Gottfried von Herder, dels *Discursos a la nació alemanya*²¹ de Johann Gottlieb Fichte i dels altres pensadors romàntics alemanys, que encarnen la concepció de nació cultural, de tradició germànica²². Segons ell, Rousseau i alguns dels seus partidaris ja defensaven, malgrat no saber-ho, aquestes tesis quan deien que les nacions han de ser concebudes com individus fora dels seus llaços socials, per tant, en estat de naturalesa (estan defensat que les nacions només existeixen en un estat natural, per tant, existeixen des dels inicis dels temps). A grans trets, com ja s'ha dit

¹⁹ Cal dir que la pràctica totalitat dels articles consultats per fer aquest treball segueixen aquesta classificació proposada per Anthony D. Smith, és a dir, separar el perennialisme del primordialisme.

²⁰ SMITH, A. (2001). *Nacionalismo* (1a ed. cast.). Madrid: Alianza Editorial, p. 68.

²¹ FICHTE, Johann Gottlieb (1977). *Discursos a la nació alemana* (1a ed. cast. Edició preparada per Mª Jesús Varela i Luis Acosta). Madrid: Editora Nacional.

²² Durant el segle XIX els dos grans paradigmes conceptuals de la nació van ser el francès o polític i l'alemany o cultural. Els grans exemples en serien la conferència *Qu'est-ce qu'une nation?* (RENAN, Ernest (1882). *Qu'est-ce qu'une nation? Conférence faite en Sorbonne, le 11 Mars 1882* (2a ed.). Paris: editor Calmann Lévy.) d'Ernest Renan, dictada a la Sorbona de París l'onze de maig de 1882, on es defensa una concepció de nació política, de tradició francesa, o les idees ja exposades per Herder i Fichte, que encarnen la concepció de nació cultural, de tradició alemanya. Val a dir que altres pensadors del moment, alguns de grat i altres per força, també es van dedicar a pensar la nació: pensadors d'alta vàlua com Kant o Stuart Mill.

anteriorment, el primordialisme és el paradigma que entén les nacions com a quelcom primordial, que ha existit des dels inicis de la història i que es troba a la base de tot el desenvolupament posterior. També beu, com el perennialisme, de l'evolucionisme, la qual cosa els porta a defensar un procés evolutiu que va des de les realitats pre-nacionals (com l'ètnia o la comunitat lingüística) fins a la nació moderna. De fet, pensen que un grup ètnic és una nació que encara no ha "despertat" políticament.

Arribats a aquest punt, ens trobem amb un nou vessant del problema anteriorment exposat. Per a Smith el primordialisme té dues versions (la sociobiològica i la cultural), mentre que per a Özkirimli en té quatre (la sociobiològica, la cultural, la nacionalista i el perennialisme). Seran exposades, en primer lloc, les dues versions coincidents i, finalment, com que ja ha estat explicat el perennialisme en detall, s'aportaran els arguments que duen al professor turc a defensar aquest corrent com una versió més del primordialisme i es faran uns breus apunts sobre la classificació que fa.

La versió sociobiològica defensa que «las naciones, los grupos étnicos y las razas pueden remontarse al instinto genético reproductor de los individuos y el uso que hacen de estrategias de «nepotismo» y de «aptitud inclusiva» para maximizar su acervo génico»²³. És a dir, aquests pensadors tracten els grups culturals com a xarxes de parentesc àmplies, on els símbols culturals com la llengua, la religió, el color de pell... són usats com a marques d'afinitat, en aquest cas d'afinitat biològica. Aquesta disposició dels individus a establir relacions similars a les dels llaços de parentesc amb membres desconeguts del seu grup ètnic o cultural vindria donada com una estratègia primordialment racional. Un dels principals defensors d'aquesta tesi és Pierre van den Berhge²⁴.

Òbviament, aquest corrent no està exempt de crítiques. Per al mateix Smith, la més clara és que no creu possible establir una teoria generalitzada de l'acció col·lectiva a partir d'una conducta individual, en aquest cas d'una conducta reproductiva. D'aquesta manera, no creu que analitzant els comportaments individuals o de llaços de parentesc proper es puguin extrapolar teories que expliquin els comportaments sociològics de gran escala, ni tampoc els culturals o polítics. D'altres crítiques que el mateix autor fa a aquest corrent i, concretament, a van den Berghe, és que els mites de l'origen no

²³ SMITH, A. (2001). *Nacionalismo* (1a ed. cast.). Madrid: Alianza Editorial, p. 70.

²⁴ Pierre L. van den Berhge (1933 -): professor emèrit de Sociologia a la Universitat de Washington. Ha publicat sobretot sobre les relacions d'ètnia i de raça. El seu estudi més conegut sobre aquestes aproximacions sociobiològiques és *The Ethnic Phenomenon* (1981).

acostumen a ser realment una plasmació dels orígens biològics reals del grup ètnic (les nacions, com sabem, són una suma de diversos orígens i, en canvi, els mites de l'origen d'aquestes acostumen a suggerir una única font originària) i que, finalment, han de recórrer als factors socials i culturals per complementar la seva visió biològica, ja que una única explicació és massa reduccionista per explicar processos d'aquesta envergadura. Veiem aquí com Smith comença a defensar les seves tesis etnosimbolistes, que busquen incorporar també aspectes culturals i socials a les visions més purament ètniques.

La segona versió del primordialisme, i la més influent, seria la que defensa que "las naciones y los grupos étnicos se forman sobre la base del apego a los «supuestos culturales» de la existencia social"²⁵. Els dos autors més importants d'aquest corrent són Edward Shils²⁶ i Clifford Geertz²⁷, els quals van buscar demostrar que, en les societats industrials, encara hi seguien existint vincles primordials (de parentesc, de raça, de llengua, de religió, de costums i de territori) que convivia amb els civils i els seculars.

Per a Umut Özkirimli, com ja s'ha dit, hi ha dues versions més de primordialisme: l'aproximació feta des del nacionalista i el perennialisme²⁸. La tesi nacionalista del primordialisme defensa que la humanitat està dividida en diferents nacions que són objectivament identificables, i que l'ésser humà només s'entén com a part integrant d'una comunitat nacional. La versió perennialista ja ha estat anteriorment explicada. De totes maneres, Özkirimli se centra en l'estudi d'Adrian Hastings²⁹ per defensar la seva postura classificatòria.

²⁵ SMITH, A. (2001). *Nacionalismo* (1a ed. cast.). Madrid: Alianza Editorial, p. 71.

²⁶ Edward Shils (1910 - 1995): influent sociòleg de la Universitat de Chicago. És conegut pel seus treballs sobre la tradició, la civilitat i el rol dels intel·lectuals en les relacions de poder i les polítiques públiques.

²⁷ Clifford Geertz (1926 - 2006): antropòleg de la Universitat de Chicago i creador de "l'escola d'interpretació de les ciències socials". És conegut per l'antropologia simbòlica que se centra en el paper imaginat dels símbols d'una societat.

²⁸ Özkirimli deixa clar en referència a la classificació d'Anthony D. Smith sobre el perennialisme: «I will not follow this line of thinking in what follows, and treat perennialisme as simply a milder form of primordialism.». ÖZKIRIMLI, Umut (2010). *Theories of nationalism: a critical introduction* (2a ed.). Nova York: Palgrave Macmillan, p. 51.

²⁹ Adrian Hastings (1929 - 2001): teòleg, historiador i cristià practicant. El seu llibre més important sobre el tema és *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism* (1997).

Crítiques al primordialisme

Avui en dia, el món de l'estudi de la nacions i els nacionalismes tendeix a titllar el primordialisme de rígid, naturalista i essencialista, adjectius clarament pejoratius. Per a Anthony D. Smith, però, aquesta imatge és del tot injustificada i, al seu parer, és producte de males lectures de Clifford Geertz (un dels màxims representants del primordialisme) i, en concret, del seu assaig *The integrative revolution*, on, segons aquests crítics, l'autor es posa al costat dels naturalisme orgànic en defensar que el «sentimiento de sí mismos [de molts pobles] está ligado a las realidades de la sangre, la raza, la lengua, el territorio, la religión o la tradición»³⁰. Smith, però, defensa que per a Geertz els vincles primordials es basen en les percepcions i les creences dels éssers humans, les quals donen poder a aquests vincles. Per tant, el poder d'aquest vincle ve donat pel sentiment i no, com semblaria anteriorment, per la naturalesa intrínseca dels vincles. Smith es basa en el passatge següent del text: «Por vínculo primordial se entiende aquel que procede de los «supuestos» –o más exactamente, pues la cultura está inevitablemente implicada en este tipos de cosas, los «supuestos» asumidos en la existencia social [...]»³¹.

Continuant amb les crítiques que ataquen l'essencialisme i l'idealisme d'aquest corrent acusant-lo de creure que la nació és anterior a la política i que persisteix quasi intacte al llarg de la història, arribem a un del grans estudiosos del fenomen de les nacions i els nacionalismes, Ernest Gellner. Gellner, que critica el primordialisme des del paradigma d'estudi modernista de les nacions i dels nacionalismes, diu que «Un primordialista és aquell que rebutja el suggeriment que les “nacions” han estat un invent (encara que no conscient) de l'època moderna, això com que es trobin en les arrels del compromís polític»³². Com ja s'ha apuntat abans en una nota al peu, el fet de si les nacions són un invent modern o no és central en els debats d'aquest estudi. En aquest apartat, cal dir que molts nacionalistes “practicants” s'han sentit més còmodes amb aquestes tesis (més que no pas amb d'altres), ja que els permeten entendre la nació com un fet antic i, d'aquesta manera, poder veure aquesta antiguitat com a font de sobirania. En canvi, visions com la de Gellner o Eric Hobsbawm, i les dels modernistes en general, que posen de relleu la construcció moderna i la tradició

³⁰ GEERTZ, Clifford (1963). *The integrative revolution: primordial sentiments and politics in the new states*. Dins GEERTZ, Clifford (ed.), *Old societies and new states: the quest for modernity in Asia and Africa*. Nova York: Collier-Macmillan, p. 259-260.

³¹ Ib.

³² GELLNER, Ernest (1998). *Nacionalisme* (1a ed. cat.). Catarroja – València: Editorial Afers.

inventada de la nació són menys agraïdes per a aquests nacionalismes orgànics o “practicants”.

Per la seva banda, Patrick Geary³³ (i d'altres autors també) considera que en el passat les persones tenien diferents maneres de reconèixer-se i autoidentificar-se, i que aquestes categories eren diferents a les utilitzades en l'actualitat per autoidentificar-se o identificar altri (es refereix a termes com poble o ètnia). En definitiva, la crítica va encarada a qüestionar que es puguin estudiar objectivament els fenòmens premoderns amb categories pròpies de les èpoques més modernes (aquesta crítica és recurrent dins la historiografia, prova d'això és l'existència de conceptes dins l'estudi de la història per definir aquestes posicions: la visió emic seria la que defensaria un estudi històric utilitzant el termes del moment analitzat i la visió etic, en canvi, utilitzaria termes de la contemporaneïtat del propi historiador per explicar el passat).

Els etnosimbolistes (que seran explicats més endavant) intentaran solucionar aquestes crítiques fetes per Geary i buscaran trobar la manera d'explicar els diferents caràcters dels diversos tipus d'identitat cultural col·lectiva propis de cada època. Cal comentar que alguns articles situen el mateix Anthony D. Smith, fundador de l'etnosimbolisme, com un primordialista tou (un perennialista, li diuen en alguns casos) o, directament, com un neoperennialista.

Finalment, i com a resum, veiem que els principals elements de crítica i divergència són: la naturalesa –o no– de les ètnies i les comunitats nacionals, l'origen de les ètnies i de les comunitats nacionals, quan van començar a emergir les nacions i el com s'explica la qüestió de les emocions i els afectes generats cap a una determinada identitat cultural col·lectiva. Aquests són els grans temes on sobretot modernistes i primordialistes difereixen.

El primordialisme avui en dia

Per a Umut Özkirimli, el primordialisme va patir a partir de la Segona Guerra Mundial una clara apaivagament, malgrat que, al seu parer, els escriptors etnosimbolistes van

³³ Patrick J. Geary (1948 -): professor d'Història medieval a l'Institut d'Estudis Avançats de Princeton, New Jersey. Els seus estudis se centren en la història social cultural de l'Edat mitjana, sobretot el culte a les relíquies, la literatura, la memòria social, el conflicte i la resolució de disputes i la formació de les identitats ètniques d'Europa.

seguir mantenint vives part de les seves teories. És, però, durant la dècada darrera que el primordialisme ha reviscut, tot reinterpretant i sanejant alguns dels aspectes més criticats de la seva teoria i s'ha reconfigurat com una nova versió alternativa a les explicacions modernistes. L'exemple més clar que posa l'autor d'aquest nou revifament són les postures que defensen que l'Israel bíblic ja era una nació antiga.³⁴

³⁴ Al meu parer, tot i no remuntar-se ni molt menys a les èpoques bíbliques, el Tricentenari que hem viscut l'any 2014 a Catalunya també ha contingut, com hem vist, dosis d'un cert primordialisme. Exemples en serien la campanya del Departament de Presidència pel Tricentenari (Érem. Som. Serem), el programa de TV3 "300" o, com ja s'ha vist, molts dels llibres publicats en motiu de la commemoració.

MODERNISTES

Presentació

Aquest capítol, que tractarà el paradigma modernista d'estudi de les nacions i dels nacionalismes, seguirà una estructura una mica diferent de la resta. Principalment perquè els seus pensadors van marcar un abans i un després dins la matèria. Van obrir línies d'estudi, que, ja sigui per seguir-les apuntalant o per refusar-les per complet, gaudeixen encara de plena vigència. A causa de la rellevància d'aquest paradigma i al fet que els treballs dels seus defensors són coneguts, ni que sigui el nom o el títol del seu treball principal, per segments de la població alienes als estudiosos de la matèria, creiem que cal aturar-se a analitzar cada gran obra i cada gran pensador per separat (en aquest capítol les biografies de cada autor comentat s'aportaran a l'inici del seu apartat i no pas el primer cop que siguin citats). Aquest fet no exclou la intenció, també, d'aportar una perspectiva general sobre el conjunt de pensadors modernistes (com s'ha fet i es farà amb la resta de paradigmes), tot situant-los cronològicament i fent-ne una distinció per tipus. Tampoc no hi faltaran les crítiques i defenses que ha rebut la teoria i, finalment –i això també és una diferència amb la resta de capítols–, s'incorporarà un últim apartat on es tractaran els postmodernistes, un corrent que sorgeix cap al final dels anys 90 com una crítica als modernistes, però que encara cap autor ha gosat etiquetar-la de nou paradigma. Per això, s'ha cregut que el més adequat era situar aquest enfocament dins aquest capítol, com si d'una crítica més es tractés.

L'enfocament modernista neix com una crítica a les teories primordialistes i cal situar-lo cronològicament i com a paradigma hegemònic d'estudi des de després de la recuperació de la Segona Guerra Mundial, els anys 60, fins als anys 90 del segle passat. Aquests van ser els anys on el modernisme va gaudir de major influència dins l'àmbit acadèmic, però la seva ombra allargassada arriba fins als nostres dies: hi segueixen havent bastants autors que defensen aquestes tesis o que, com a mínim, n'incorporen parts o nocions als seus estudis o plantejaments. Pel que fa a autors, hem de considerar Elie Kedourie l'iniciador d'aquest paradigma d'estudi en publicar l'any 1960 la seva obra *Nationalism*³⁵, i a Ernest Gellner i a Eric Hobsbawm els autors

³⁵ KEDOURIE, Elie (1985). *Nacionalismo* (1a ed. cast). Madrid: Centro de Estudios Constitucionales.

que li van acabar de donar cos acadèmic amb els seus treballs (que veurem més endavant).

Els autors denominats modernistes han de ser considerats aquells que han estudiat, desenvolupat i exposat la tesi que la nació és fruit d'un procés històric que no té similar abans de 1789, és a dir, abans de la Revolució Francesa (5 de maig de 1789 – 18 de brumari de 1799) i de la caiguda de l'*Ancien Régime*. Entenen les nacions com una construcció, una «construcció nacional», planificada pel nacionalistes (d'aquesta concepció sorgeix la idea que és el nacionalisme qui crea les nacions i no a l'inrevés) que es regeix per uns ideals que mai abans no havien aparegut en cap altre identitat cultural col·lectiva: el poble és sobirà, el poble comparteix una història i una cultura (la qual, quan calgui, cal defensar fins a les últimes conseqüències), el poble sencer es mobilitza per participar d'allò públic, una manera determinada de viure i entendre el món segons els cànons de la pròpia nació inculcada mitjançant un ensenyament de masses –universal, obligatori i uniforme... Anthony D. Smith sintetitza perfectament la concepció modernista del nacionalisme «Como «proceso de construcción nacional» y como ideología y movimiento, el nacionalismo y sus ideales de autonomía, unidad e identidad nacionales son fenómenos relativamente modernos, que pusieron en el centro del escenario político a la nación soberana, única y unida, y que han transformado el mundo a su imagen»³⁶.

Continuant amb aquest autor, fa una primera distinció entre dues formes de modernisme: el cronològic i el sociològic. El primer considera el nacionalisme³⁷ com una ideologia, un moviment i un simbolisme relativament recent en el temps històric. Per tant, només hi veu atributs de novetat pel que fa cronologia. El segon, en canvi, pensa que el nacionalisme fa un pas qualitatiu, ja que no és només una versió renovada o actualitzada d'un fet del passat, sinó que ens trobem davant d'un fenomen realment innovador i que no ha tingut cap precedent en l'anterioritat. Un fenomen que obre una època completament nova, la *modernitat*³⁸, i amb unes condicions igualment noves. Però, i és molt important aquesta distinció, no únicament entén el nacionalisme com un fet modern, sinó que també la nació ho és, i amb ella els Estats-nació, les identitats de caràcter nacional i, també, la comunitat internacional. Ens trobem davant d'un modernisme sociològic que entén que el 1789 no només es va inaugurar una

³⁶ SMITH, Anthony D. (2001). *Nacionalismo* (1a ed. cast.). Madrid: Alianza Editorial, p. 64.

³⁷ Així ho escriu Anthony D. Smith a: SMITH, Anthony D. (2001). *Nacionalismo* (1a ed. cast.). Madrid: Alianza Editorial, p. 64.

³⁸ El paradigma modernista d'estudi de les nacions i dels nacionalisme també s'ha anomenat sovint teories de la modernitat.

nova ideologia, sinó que es va anar molt més enllà, tot desenvolupant un nou orde mundial basat en unes noves formes de relacions humanes, unes noves identitats culturals col·lectives: les nacions i tots els seus derivats.

Aquesta és només una primera distinció entre les dues formes en què s'expressa el modernisme, però on realment trobarem les respostes per classificar els diferents tipus de modernisme és analitzant les seves diverses varietats i, com ja s'ha dit anteriorment, els seus autors i treballs de referència. Aquestes diferents variants intenten donar resposta a les grans preguntes que es planteja el modernisme: «¿Cuáles son las características específicamente modernas del fenómeno nacional?»³⁹ i «¿cuáles son las principales condiciones que han favorecido el auge de las naciones, los estados nacionales y el nacionalismo?»⁴⁰. Un altre cop, els dos principals autors de referència del treball, Anthony D. Smith i Umut Özkirimli, difereixen una mica, poc, en les seves classificacions. Com ja s'ha fet anteriorment, s'intentarà buscar un consens explicatiu buscant els màxims punts de coincidència entre els dos autors.

Per a Smith, hi ha cinc variants del modernisme (s'explicaran molt breument entre parèntesi amb cites del propi autor): la socioeconòmica («el nacionalismo y la naciones tienen su origen [...] en factores sociales y económicos novedosos como el capitalismo industrial, la desigualdad regional y los conflictos de clase»⁴¹), la sociocultural («los nacionalismos y la naciones son [...] fenómenos necesarios sociológicamente de la época industrial moderna, que surgen en la transición de la «modernización»⁴²), la política («la naciones y el nacionalismo se forjan en y a través del estado profesionalizado moderno, bien directamente o en oposición a ciertos estados (coloniales/imperiales)»⁴³), la ideològica («el centro de atención está en los orígenes europeos y en la modernidad de la ideología nacionalista, en su poder casi religioso y en su papel de fragmentador de imperios y creador de naciones donde antes no las había»⁴⁴) i, finalment, el construccionisme («asume que la naciones y el nacionalismo son totalmente modernos, subraya su carácter de construcción social»⁴⁵).

³⁹ SMITH, Anthony D. (2001). *Nacionalismo* (1a ed. cast.). Madrid: Alianza Editorial, p. 65.

⁴⁰ Ib.

⁴¹ Ib.

⁴² Ib., p. 66.

⁴³ Ib.

⁴⁴ Ib.

⁴⁵ Ib.

Özkirimli, per la seva banda, distingeix entre tres grans variants (molt semblants a les plantejades per Smith i que, per tant, no caldrà tornar a explicar): la que se centra en les transformacions econòmiques, la que ho fa amb les polítiques i, per acabar, la que ho fa amb les socioculturals.

Pel que fa a autors, Smith⁴⁶ se centra principalment en Tom Nairn, Michael Hechter, Ernest Gellner, John Breuilly, Anthony Giddens, Michael Mann, Elie Kedourie, Eric Hobsbawm i Benedict Anderson. I Özkirimli⁴⁷ en Nairn, Hechter, Breuilly, Paul R. Brass, Hobsbawm, Gellner, Anderson i Miroslav Hroch. Veiem, doncs, que també coincideixen força en aquest aspecte. El consens trobat serà el d'explicar els següents autors, i les seves principals obres, ja que per a tota la bibliografia consultada són els més citats: Gellner, Breuilly, Kedourie, Hobsbawm, Anderson i Hroch. Cal dir que, dels autors de la variant socioeconòmica, segons Smith, o dels que se centren a estudiar les transformacions econòmiques, segons Özkirimli, no se'n comentarà cap, ja que no han gaudit del reconeixement que han tingut els altres. Amb la definició anteriorment donada es pot considerar que s'ha aportat ja la informació necessària per entendre aquesta variant del modernisme.

Elie Kedourie⁴⁸

Com ja s'ha dit, Kedourie és l'iniciador del filó d'estudi del paradigma modernista i, com a tal, va aportar noves idees que cal comentar. Cal remarcar que comença el seu assaig *Nationalism*, publicat l'any 1960, i, per tant, el primer del paradigma, deixant molt clara la nova visió del fenomen nacional. La primera frase diu: «El nacionalismo es una doctrina inventada en Europa al comienzo del siglo XIX»⁴⁹. Una frase que sintetitza clarament algunes de les característiques bàsiques del paradigma: el nacionalisme és inventat, neix a Europa (tot i que, per exemple, Benedict Anderson no ho consideri

⁴⁶ La seva classificació: Tom Nairn i Michael Hechter dins la variant socioeconòmica; Ernest Gellner dins la sociocultural; John Breuilly, Anthony Giddens i Michael Mann dins la política; Elie Kedourie dins la ideològica; Eric Hobsbawm i Benedict Anderson dins el construccionisme.

⁴⁷ La seva classificació: Tom Nairn i Michael Hechter dins les transformacions econòmiques; John Breuilly, Paul R. Brass i Eric Hobsbawm dins les polítiques; Ernest Gellner, Benedict Anderson i Miroslav Hroch dins les socioculturals.

⁴⁸ Elie Kedourie (1926 – 1992): historiador especialista en Pròxim Orient i professor de política a la *London School of Economics* des de l'any 1953 al 1990. El seu llibre principal sobre el fenomen és *Nationalism* (1960, edició pòstuma revisada l'any 1993).

⁴⁹ KEDOURIE, Elie (1985). *Nacionalismo* (1a ed. cast). Madrid: Centro de Estudios Constitucionales, p. 1.

així) i és relativament recent. Però per a Kedourie, a diferència d'altres modernistes i essent molt crític amb els marxistes, el nacionalisme no neix arran de la industrialització, ja que creu que és als països de llengua alemanya, on a penes hi havia industrialització, on van aparèixer els primers autors nacionalistes: Immanuel Kant, Johann Gottlieb Fichte i els autors de la Il·lustració. D'aquesta manera, Kedourie se centra a cercar les arrels filosòfiques i ideològiques del nacionalisme (més que no pas les econòmiques o polítiques), fet que el porta a una postura molt pessimista amb el nacionalisme, tot considerant-lo «como una antigualla irrelevante, como un fenómeno contingente, un mero accidente ideológico, fruto de escritores ociosos y crédulos lectores, un funesto invento de algunos aberrantes filósofos alemanes, que bien podría ser barrido del planeta, como alguna vez argumentó, con unos cuantos estudiantes de pedagogía que asistieran a su curso de Historia del Pensamiento Político»⁵⁰.

Ernest Gellner⁵¹

Per a Gellner, el nacionalisme «es una teoría de legitimidad política que prescribe que los límites étnicos no deben contraponerse a los políticos, y especialmente – posibilidad ya formalmente excluida por el principio en su formulación general– que no deben distinguir a los detentadores del poder del resto dentro un estado dado»⁵². D'aquesta manera, el nacionalisme és conceptualitzat com un principi polític la finalitat última del qual és fer coincidir la unitat nacional i la política. Perquè el nacionalisme operi, segons Gellner, és necessària, entre d'altres condicions, «la existencia de unidades políticamente centralizadas y de un entorno político-moral en que tales unidades se den por sentadas y se consideren norma»⁵³.

⁵⁰ BILBAO, Kepa (abril-maig 2001). Naciones y nacionalismo: notas sobre teoría nacional. *Hika*, 121-122.

⁵¹ Ernest Gellner (1925 – 1995): antropòleg, sociòleg i filòsof. Professor de filosofia, lògica i mètode científic a la *London School of Economics and Political Science* des de 1962. En retirar-se va crear un centre d'estudi del nacionalisme dins la *Central European University* de Praga. Pel que fa a l'estudi de les nacions i dels nacionalismes, els seus llibres més rellevants són: *Thought and Change* (1964), *Nations and Nationalism* (1983), *Encounters with Nationalism* (1995) i *Nationalism* (1997, pòstum).

⁵² GELLNER, Ernest (1988). *Naciones y nacionalismo* (1a ed. cast). Madrid: Alianza Editorial, p. 14.

⁵³ *Ib.*, p. 17.

La tantes vegades citada frase de Gellner («Tener una nacionalidad no es un atributo inherente al ser humano, pero hoy en día ha llegado a parecerlo»⁵⁴) ens porta a l'explicació de la variant sociocultural que defensava Anthony D. Smith: en la modernitat, els nacionalismes apareixen, però sobretot es fan una necessitat sociològica. En èpoques anteriors, els governants no havien necessitat imposar una «hegemonia cultural» als seus governats, però, amb l'aparició de la societat capitalista i industrial, s'obre un escenari nou en el qual les feines passen a ser de caràcter tècnic, es difuminen les experiències concretes i creix l'estandardització cultural. D'aquí neix una de les característiques específiques de Gellner dins el paradigma modernista: entén el nacionalisme com un fenomen modern, però, en canvi, entén la cultura com un fet perenne, però que en la modernitat ha agafat una nova manera de funcionar, el nacionalisme. D'aquesta anàlisi sorgeix l'interès de Gellner per allò que *fa* la cultura (més que per allò que *és* la cultura). De fet, juntament amb la voluntat, són les dues línies que l'autor fa servir per elaborar la seva teoria de la nacionalitat. Però malgrat pensi que la voluntat (una voluntat que mescla lleialtat i identificació, però també incentius com l'esperança o el temor) i la cultura són una de les bases de la nació, considera que no són suficients per definir-la, ja que també serveixen per a altres identitats col·lectives. Per això hi introdueix un element clau, el nacionalisme com a principi polític que ha aconseguit que les cultures siguin enteses com les dipositàries naturals de la legitimitat política. Aquest és l'element clau de la definició de Gellner, no podem parlar de nació si no ho emmarquem dins l'existència d'unes cultures estandarditzades, homogènies, centralitzades i de masses. En definitiva, «El nacionalismo engendra las naciones, no a la inversa»⁵⁵.

Eric Hobsbawm⁵⁶

Per a aquest reconegut historiador marxista, les definicions objectiva (la que busca explicar les nacions basant-se en criteris com la llengua, el territori, la història, la

⁵⁴ GELLNER, Ernest (1988). *Naciones y nacionalismo* (1a ed. cast). Madrid: Alianza Editorial, p. 19.

⁵⁵ *Ib.*, p. 80.

⁵⁶ Eric John Ernest Hobsbawm (1917 – 2012): historiador marxista considerat un dels pensadors claus de la història del segle xx. Les seves obres principals sobre el fenomen de les nacions i els nacionalismes són: *The Invention of Tradition* (1983, coeditada amb Terence Ranger) i *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality* (1990).

cultura... –la definició més coneguda d'aquesta voluntat objectiva és la d'Stalin⁵⁷) i subjectiva (la que busca criteris subjectius per explicar la nació, tant col·lectius, com el plebiscit diari de Renan, com individuals, a l'estil d'Otto Bauer i els austromarxistes entenent que la nacionalitat pot ser atribuïda a tothom qui se'n reclami sense tenir en compte el lloc on visqui) que hi havia fins al moment no eren satisfactòries i eren enganyoses. Per això proposa tractar com una nació a «cualquier conjunto de personas suficientemente nutrido cuyos miembros consideran que pertenecen a una «nación»»⁵⁸. Pel que fa al nacionalisme, Hobsbawm comparteix algunes de les idees centrals de Gellner (les dues primeres que exposaré), tot i mantenir-hi algunes diferències (les dues darreres)⁵⁹: el nacionalisme busca fer sinònims unitat política i nacional, el nacionalisme només pertany a l'època concreta on apareix l'Estat-nació (per tant, clarament pensa que és el nacionalisme qui crea Estats i no a l'inrevés), el nacionalisme neix arran d'una època molt concreta del desenvolupament tecnològic i econòmic (el capitalisme industrial) i, finalment, que el nacionalisme s'ha d'entendre com una relació dialèctica entre governants i governats, i, per tant, hi intervenen, doncs, elements com les esperances, els anhels, els interessos, les necessitats... que hi són, que existeixen, tot i que després puguin ser revestits de nacionalisme pel propi nacionalisme.

A part de la idea de modernitat de la nació i del nacionalisme, Hobsbawm aporta la idea que la nació és una construcció social, un disseny de les elits (cal crear francesos, italians, alemanys...), que, al seu parer, es forma al voltant de «l'invent de la tradició». Amb paraules del mateix autor: «En este sentido, hay que destacar que las «tradiciones inventadas» tienen un interés específico para los historiadores modernos y contemporáneos. Son muy importantes para la innovación histórica relativamente reciente que supone la «nación» y sus fenómenos asociados: el nacionalismo, la nación-estado, los símbolos nacionales, las historias y demás. Todo esto se basa en ejercicios de ingeniería social que a menudo son deliberados y siempre innovadores, aunque solo sea porque la novedad histórica implica innovación»⁶⁰. Aquesta idea que

⁵⁷ «Una nación es una comunidad estable, fruto de la evolución histórica, de lengua, territorio, vida económica y composición psicológica que se manifiesta en una comunidad de cultura». STALIN, Ióssif (1977). *El Marxismo y la cuestión nacional*. Barcelona: Anagrama, p. 8. L'obra original és de 1912.

⁵⁸ HOBBSAWM, Eric (1992). *Naciones y nacionalismo desde 1780* (2a ed. cast.). Barcelona: Crítica, p. 17.

⁵⁹ Vegi's: TORRES SANS, Xavier (2001). La historiografia de les nacions abans del nacionalisme (i després de Gellner i Hobsbawm). *Manuscrits: Revista d'història moderna*, 19, 21-42.

⁶⁰ HOBBSAWM, Eric, RANGER, Terence (2002). *La invención de la tradición* (1a ed. cast.). Barcelona: Crítica, p. 20.

el nacionalisme és una obra d'enginyeria social ha estat molt difosa dins el camp dels modernistes. Pel que fa al desenvolupament d'aquesta creació i disseny de les identitats nacionals mitjançant la cultura i altres derivats com l'esport, l'arquitectura, el paisatge, la cuina..., un bon treball el trobem a *La creación de las identidades nacionales. Europa: siglos XVIII – XX*⁶¹ d'Anne-Marie Thiesse, on desenvolupa el «sistema IKEA» de construcció de les identitats nacionals, que és «una especie de kit en *do-it-yourself*: una serie de declinaciones del “alma nacional” y un conjunto de procedimientos necesarios para su elaboración. Se sabe bien hoy establecer la lista de elementos simbólicos y materiales que debe presentar una nación digna de este nombre: una historia estableciendo la continuidad con los grandes precursores, una serie de héroes parangones de las virtudes nacionales, una lengua, monumentos culturales, un folklore, elevados lugares y paisaje típico, una mentalidad particular, representaciones oficiales –himno y bandera– e identificaciones pintorescas – costumbre, especialidades culinarias o animal emblemático»⁶².

John Breuilly⁶³

Per a aquest autor, els nacionalismes són «movimientos políticos que tratan de obtener o ejercer el poder del Estado, y que justifican tales acciones con argumentos nacionalistas»⁶⁴. I, seguint amb aquest argument, apunta: «Un argumento nacionalista es una doctrina política construida sobre tres afirmaciones básicas: Existe una nación con un carácter explícito y peculiar; Los intereses y valores de esa nación tienen prioridad sobre todos los demás intereses y valores⁶⁵; La nación tiene que ser tan independiente como sea posible. Habitualmente, esto exige al menos la obtención de la soberanía política⁶⁶»⁶⁷. Amb aquesta teoria, Breuilly deixa clar que el nacionalisme és una forma de política que, en contraposició a l'Estat modern, fa avançar els interessos de les noves elits, grups socials i Governos.

⁶¹ THIESSE, Anne-Marie (2010). *La creación de las identidades nacionales. Europa: siglos XVIII – XX* (1a ed. cast). Madrid: Ézaro Ediciones.

⁶² *Ib.*, p. 14.

⁶³ John Breuilly (1946 –): professor de nacionalisme i etnicitat a la *London School of Economics and Political Science*. La seva obra principal sobre el tema és *Nationalism and the State* (1982).

⁶⁴ BREUILLY, John (1990). *Nacionalismo y Estado* (1 ed. cast). Barcelona: Ediciones Pomares-Corredor, p. 13.

⁶⁵ Com també apunta Ernest Gellner.

⁶⁶ Com també apunta Benedict Anderson.

⁶⁷ BREUILLY, John (1990). *Nacionalismo y Estado* (1a ed. cast). Barcelona: Ediciones Pomares-Corredor, p. 13.

Pel que fa al sentit cultural del nacionalisme, afirma que «el nacionalismo se construye sobre un cierto sentido de identidad cultural, aun cuando él mismo sea el gran creador de dicho sentido»⁶⁸. Defensa així que els intel·lectuals nacionalistes es van aprofitar d'avenços que es van fer en les estructures de comunicació per tal d'utilitzar la cultura com una manera de crear un sentit d'identitat per mobilitzar el suport popular. Malgrat aquesta concepció, creu que no s'ha de teoritzar sobre els propòsits del nacionalisme per tal de descobrir qui o què hi ha al seu darrere, sinó que cal analitzar com opera el nacionalisme com a forma estrictament política ja que, al seu parer, «El nacionalismo no se puede unir a ningún tipo concreto de atributo cultural o disposición social, ni tampoco a ninguna estructura particular de la red de comunicaciones, ni a ningún interés de clase concreto, ni a ninguna relación económica, estado o necesidad psicología particular, función u objetivo social determinados. Por lo tanto, es imposible construir sobre tales bases una teoría aceptable del nacionalismo»⁶⁹.

Benedict Anderson⁷⁰

Anderson considera que «la nacionalidad, o la “calidad de nación” –como podríamos preferir decirlo, en vista de las variadas significaciones de la primera palabra–, al igual que el nacionalismo, son artefactos culturales de una clase particular»⁷¹. Artefactes culturals que, com pensen els modernistes de caràcter més cultural en front dels que se centren més en els aspectes econòmics o polítics, es remunten al segle XVIII i no pas al XIX i, segons l'autor, al Nou Món. Aquest plantejament del nacionalisme el porta a categoritzar-lo com un ciment social i no pas com una ideologia, tot situar-lo al costat de la categoria de «parentesco» y la “religión”, no en la del “liberalismo” o el “fascismo»⁷².

⁶⁸ BREUILLY, John (1990). *Nacionalismo y Estado* (1a ed. cast). Barcelona: Ediciones Pomares-Corredor, p. 47.

⁶⁹ *Ib.*, p. 48.

⁷⁰ Benedict Richard O'Gorman Anderson (1936 –): polític i historiador, un dels estudiosos més rellevants dins el món de les nacions i dels nacionalismes. Especialista en la Indonèsia del segle XX. El seu llibre més important sobre el tema i que va marcar un punt d'inflexió en l'estudi d'aquest fenomen és *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (1983).

⁷¹ ANDERSON, Benedict (1993). *Comunidades imaginadas: Reflexiones sobre el origen y la difusión del nacionalismo* (1a ed. cast). Mèxic D.F.: Fondo de Cultura económica, p. 21.

⁷² *Ib.*, p. 23.

Pel que fa al concepte de nació, Anderson planteja una definició que segueix vigent per a molts estudiosos del fenomen i que dóna nom a la seva obra cabdal: «una comunidad política imaginada inherentemente limitada y soberana. Es *imaginada* porque aun los miembros de la nación más pequeña no conocerán jamás a la mayoría de sus compatriotas, no los verán ni oirán siquiera hablar de ellos, pero en la mente de casa uno vive la imagen de su comunión. [...] La nación se imagina *limitada* porque incluso la mayor de ellas, que alberga tal vez a millones de seres humanos vivos, tiene fronteras finitas, aunque elásticas, más allá de las cuales se encuentran otras naciones. Ninguna nación se imagina con las dimensiones de la humanidad. [...] Se imagina *soberana* porque el concepto nació en una época en que la ilustración y la Revolución estaban destruyendo la legitimidad del reino dinástico jerárquico, divinamente ordenado. [...] La garantía y el emblema de esta libertad es el Estado soberano. Por último, se imagina como *comunidad* porque, independientemente de la desigualdad y la explotación que en efecto puedan prevalecer en cada caso, la nación se concibe siempre como un compañerismo profundo, horizontal»⁷³.

Miroslav Hroch⁷⁴

La seva aportació més interessant és la definició dels tres estadis cronològics en què es crea una nació: les fases A, B i C. La fase A és quan els activistes nacionalistes busquen assentar les bases de la identitat nacional tot investigant els atributs culturals, lingüístics, socials i històrics d'un grup no dominant per tal de donar-ne a conèixer els trets comuns. La fase B sorgeix quan un nou grup d'activistes vol guanyar la major part del suport del seu propi grup ètnic per tal de començar amb el projecte de creació d'una futura nació. I, finalment, la fase C, on la majoria de la població ja està integrada en un moviment nacionalista de masses, on tothom del grup ètnic s'hi sent representat. Amb aquesta periodització es veu clarament exposada la tesi que els nacionalistes creen les nacions i no a la inversa.

⁷³ ANDERSON, Benedict (1993). *Comunidades imaginadas: Reflexiones sobre el origen y la difusión del nacionalismo* (1a ed. cast). Mèxic D.F.: Fondo de Cultura económica, p. 23-25.

⁷⁴ Miroslav Hroch (1932 –): professor d'història contemporània a la *Philosophical Faculty of Charles University* de Praga. Especialista en història comparada dels moviments nacionalistes a Europa. Les seves obres més rellevants sobre el tema són: *Social Preconditions of National Revival in Europe* (1985) i *Comparative Studies in Modern European History: Nation, Nationalism, Social Change* (2007).

La seva definició de nació és: "Now the 'nation is not, of course, an eternal category, but was the product of a long and complicated process of historical development in Europe. For our purposes, let us define it at the outset as a large social group integrated not by one but by a combination of several kinds of objective relationships (economic, political, linguistic, cultural, religious, geographical, historical), and their subjective reflection in collective consciousness. Many of these ties could be mutually substitutable - some playing a particularly important role in one nation-building process, and no more than a subsidiary part in others. But among them, three stand out as irreplaceable: (1) a 'memory' of some common past, treated as a 'destiny' of the group - or at least of its core constituents; (2) a density of linguistic or cultural ties enabling a higher degree of social communication within the group than beyond it; (3) a conception of the equality of all members of the group organized as a civil society"⁷⁵.

Crítiques al modernisme

Com hem vist hi ha diverses variants del modernisme i cadascuna té la seves pròpies crítiques, també entrecruades entre modernistes. De totes maneres, intentarem trobar les línies més o menys generals de qüestionament a aquest paradigma que provenen, principalment i com és d'esperar, dels primordialistes, els etnosimbolistes i dels postmodernistes (que tindran un apartat en concret).

Un dels principals peròs a pensadors d'aquest paradigma, alguns de tradició marxista, és, segons els crítics, que han entès de manera massa simplista la nació i el nacionalisme com un subproducte necessari del mode de producció capitalista, creats per tal d'ampliar el seu mercat. Per tant, han considerat el nacionalisme com un fenomen lligat a la burgesia i que, en conseqüència, ha de ser necessàriament superat. Un dels autors a qui podríem atribuir aquesta crítica és, sense cap mena de dubte, Eric Hobsbawm, però també és extensible a d'altres pensadors del paradigma modernista com Ernest Gellner. Aquesta idea va quedar ben palesa al XVIIIè Congrés Internacional de Ciències Històriques, celebrat l'any 1995 a Mont-real, a la secció titulada «Nations, Peuples et États: Anciens et nouveaux nationalismes», on segons la

⁷⁵ HROCH, Miroslav (1996). From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-building Process in Europe. Dins BALAKRISHNAN, Gopal (ed.), *Mapping the Nation* (1a ed., p. 78-97). Nova York i Londres: Verso.

crònica –o diagnòstic, segons Xavier Torres⁷⁶– de *Le Monde*⁷⁷: «pour beaucoup d'historiens [...] la nation ne peut plus être considérée comme le résultat d'une "invention de traditions" masquant la mondialisation en cours du capitalisme, comme le suggère Eric Hobsbawm, ni le produit mécanique d'un stade avancé de l'industrialisation [...] comme le pense Ernest Gellner. D'autres approches doivent au moins compléter les théories qui persistent à penser la nation comme une réalité transitoire».

Altres crítiques se centren a titllar de funcionalistes la majoria de pensadors modernistes, ja que analitzen el fenomen a partir del resultat històric final. Aquesta consideració va dirigida tant als titllats d'economicistes com als qui se centren massa ens els aspectes polítics i deixen de banda els culturals. Val a dir que, per exemple, aquesta crítica no pot ser atribuïda a pensadors com Hobsbawm o Anderson. I, finalment, una altra de les crítiques més recurrents dins el món de les nacions i dels nacionalismes és que alguns dels pensadors modernistes són incapaços d'explicar el perquè el nacionalisme aixeca tantes passions amb les seves teories.

Postmodernistes

Per a Anthony D. Smith⁷⁸ i per a Umut Özkirimli, i també per a altres autors, hi ha un altre possible gran enfocament d'estudi de les nacions i dels nacionalismes: el postmodernista o també anomenat social-constructivista. Com que cap dels dos autors s'atreveix, encara, d'etiquetar-lo de nou paradigma, s'ha introduït en el capítol dels modernistes, ja que aquesta visió, sorgida cap al final dels anys 90, neix, principalment, com una deriva i crítica del modernisme. Els autors postmodernistes consideren que la visió modernista tracta la nació com un element extern a la societat i que, com a tal, té una dinàmica pròpia. Així no vol dir que no considerin la nació com un fenomen de creació moderna (que ho consideren), sinó que pensen que, malgrat aquest factor, la nació està en constant canvi i que cal tenir en compte aquest dinamisme (dinamisme que, diuen, no tenen els modernistes). D'aquesta concepció,

⁷⁶ TORRES SANS, Xavier (2001). La historiografía de les nacions abans del nacionalisme (i després de Gellner i Hobsbawm). *Manuscrits: Revista d'història moderna*, 19, 21-42, p. 34.

⁷⁷ Le Monde des Livres (8 de setembre de 1995). *Actes du XVIIIe. Congrès International des Sciences Historiques*. Mont-real, 27 d'agost - 3 de setembre 1995.

⁷⁸ «[...] un posible quinto enfoque –el «postmodernista»–, que estudiaré en el último capítulo, es aún demasiado fragmentario y esquemático como para denominarlo «paradigma»». SMITH, Anthony D. (2001). *Nacionalismo* (1a ed. cast.). Madrid: Alianza Editorial, p. 76.

se'n deriva la prioritat d'estudi. Per als modernistes, que volen saber com es creen les nacions, la importància d'estudi es troba en les estructures socials i, sobretot, polítiques i econòmiques. En canvi, per als postmodernistes, a causa de la seva voluntat d'estudiar els canvis constants de la nació i dels nacionalismes, el seu interès se centra en la cultura⁷⁹, en la constant construcció cultural de les nacions. Per tant, s'allunyarien dels modernistes en no considerar la nació un mer fruit capitalista de la industrialització, la urbanització i l'educació de masses.

Com ja hem dit, tant modernistes com postmodernistes estan d'acord que els nacionalismes creen les nacions, però, com a element central de diferenciació, els modernistes consideren que els nacionalismes creen estructures socials i polítiques i, en canvi, els postmodernistes consideren que creen cultures. Aquesta visió els porta a entrar en l'àmbit d'estudi de la subjectivitat i del caràcter discursiu i construït de la nació, tot allunyant-se així de qualsevol voluntat d'essencialisme objectiu a l'hora de "desemmascarar" la nació. En conseqüència, en la línia del postmodernisme com a corrent de pensament ampli i transversal de la ciències socials, es qüestionen l'existència empírica de la nació. Per això se centren en les interpretacions i vivències d'aquesta⁸⁰.

⁷⁹ Aquest interès per la cultura es basa en la voluntat de seguir la línia d'estudi dels conceptes «tradició inventada» de Hobsbawm i «comunitat imaginada» d'Anderson.

⁸⁰ En l'apartat de *Nous enfocaments a l'estudi de les nacions i dels nacionalismes* es tractarà aquesta nova línia d'estudi: el nacionalisme com a formació discursiva.

ETNOSIMBOLISTES

Presentació

El paradigma d'estudi de les nacions i dels nacionalismes conegut com a etnosimbòlic neix, segons un dels seus autors més influents, Anthony D. Smith⁸¹, arran «del descontento con las pretensiones de los paradigmas rivales modernista y perennialista, así como del fracaso explicativo del primordialismo»⁸². Al seu parer, com que les nacions no són sempre eternes ni recurrents (com proposa el perennialisme) ni tampoc, per altra banda, no són en la seva totalitat noves ni molts menys producte de la modernització –o la industrialització– (com proposa el modernisme), cal buscar un nou paradigma d'estudi que intenti englobar els dos aspectes anteriorment esmentats.

Per als etnosimbolistes, doncs, les nacions i els nacionalismes tenen una naturalesa dual que engloba els aspectes moderns i antics d'aquest fenomen. Com ja s'ha comentat a l'apartat de *crítiques i defenses* al primordialisme, l'etnosimbolisme criticava el poc dinamisme que li atorgaven al nacionalisme i el poc marge de reinterpretació del passat que podien fer els nacionalistes. De totes maneres, recuperen d'aquest paradigma, com apuntava Umut Özkirimli, el pes dels elements ètnics heretats. A grans trets, podem dir que, per als defensors de l'etnosimbolisme, les tradicions que contribueixen a formar les nacions no són “invents” (com defensarien els modernistes), però tampoc les nacions no creixen d'una manera directa de les comunitats ètniques passades. Per a ells el passat (les imatges i les tradicions del passat) limiten els elements possibles a articular per tal de construir un present nacional. En aquest sentit, pensen que els elements del passat no poden ser combinats lliurement per dissenyar les nacions (com proposarien els modernistes). Aquest plantejament els porta a defensar que és cert que les nacions necessiten un passat legitimador, que sigui font de sobirania, que situï la nació en un espai i un temps concrets i, a més, que afavoreixi l'autoestima nacional dels seus membres.

⁸¹ Anthony D. Smith (1939 -): professor emèrit de nacionalismes i etnicitats a la London School of Economics. És considerat un dels primers autors a analitzar el nacionalisme des d'un punt de vista interdisciplinari i és una de les veus més influents dins el paradigma etnosimbòlic d'estudi de les nacions. Pel que fa al desenvolupament de la seva visió etnosimbòlica, una de les seves obres més importants és: *The Ethnic Origins of Nations* (1991).

⁸² SMITH, Anthony D. (2001). *Nacionalismo* (1a ed. cast.). Madrid: Alianza Editorial, p. 79.

Utilitzant una metàfora⁸³ del propi Smith, els nacionalistes són com arqueòlegs que han de «redescubrir y reinterpretar el pasado étnico indígena como la clave de una comprensión de la época actual y de la comunidad moderna, de modo muy semejante a cómo los arqueólogos reconstruyen el pasado con el fin de situar una cultura, una comunidad o una civilización en la historia y, por ello, también de relacionarla con la era actual»⁸⁴. És a dir, la seva feina és treballar amb el passat ètnic de les nacions (el que ell anomena “ethnohistòria”) per tal de fer una feina de redescobriment, reinterpretació i regeneració (per ser exitosa aquesta tasca, segons Anthony D. Smith, cal que s'adeqüi als resultats de les investigacions històriques i que, a més, tingui una bona acollida popular, malgrat no nega que aquesta tasca no serà feta des de la neutralitat i que hi influiria la ideologia del nacionalista). Mitjançant aquesta feina, es formularia la nació contemporània. Aquesta afirmació, però, deixa clara la reinterpretació de la història per part dels nacionalistes, Smith es defensa dient que és cert que aquesta ethnohistòria és reinterpretada en clau nacional i que, per tant, tendeix a emmotllar-se als objectius polítics del present dels nacionalistes, però que això no significa una construcció de la nació com la que proposarien els modernistes, sinó que és una lectura de materials, tradicions i imatges realment existents en el passat i que aquestes són fruit de la interacció social i cultural d'una població determinada dins un territori més o menys estable. Per tant, tornem al principi, aquesta ethnohistòria posa límits a les següents generacions que es veuen obligades a rebre, interpretar i fer servir aquells experiències i no pas d'altres. Portat a l'extrem i seguint el filó d'estudi dels discursos de la nació, aquests límits també predeterminen els sentits polítics i ideològics –la manera de veure el món– de la comunitat nacional, ja que la tasca dels nacionalistes haurà de ser feta dins un paràmetres ja determinats.

Per estudiar l'impacte del passat ètnic, els etnosimbolistes, tot i no deixar de banda els factors polítics –i geopolítics– i econòmics (considerats per la historiografia com a elements de caràcter més objectiu), se centren en els elements socioculturals i simbòlics, clarament subjectius (la memòria, el valor, el sentiments, el mite i el símbol en serien els més rellevants). D'aquesta manera, pretén tractar allò que, al seu parer, cap altra paradigma ha tractat: les qüestions simbòliques que són fonamentals a l'hora de configurar identitats ètniques, i memòries i mites col·lectius. Així, centrant-se en el món interior dels nacionalismes, busquen explicar alguns dels temes centrals en

⁸³ Utilitzada principalment al seu article: SMITH, Anthony D. (1995). ¿Gastronomía o geología? El rol del nacionalismo en la reconstrucción de naciones. *Nations and Nationalism*, 1 (1), 3-23.

⁸⁴ SMITH, Anthony D. (1995). ¿Gastronomía o geología? El rol del nacionalismo en la reconstrucción de naciones. *Nations and Nationalism*, 1 (1), 3-23, p. 14.

l'estudi de les nacions i els nacionalismes: el perquè aquests fenòmens generen tants sentiments, afectes i, massa sovint, conflictes; quins són els elements subjectius de persistència de les ètnies; i com s'han format les nacions.

Seguint amb les característiques que defineixen l'estudi etnosimbòlic de les nacions, se centrarà l'explicació en tres interessos comuns per als autors simbolistes i que els fan diferents de la resta de pensadors dels altres paradigmes. El primer punt és la voluntat d'estudiar la relació entre les elits i el «poble», el qual, en teoria, representen (les capes més baixes de la societat), tot buscant allunyar-se de l'anàlisi orientat, només, en les elits. Veiem, doncs, una clara influència de la historiografia marxista, que cercava posar en relleu que les capes oprimides de la societat també produïen Història. Aquesta relació, a més, no l'entenen de baix a dalt (com seria una relació unidireccional), sinó que l'entenen de manera dialèctica, recíproca: les capes baixes, a través de les seves tradicions culturals i a causa d'algunes de les seves mobilitzacions, influeixen i limiten el marge d'actuació de les elits (intel·lectuals, líders polítics i capes posseïdors dels mitjans de producció, bàsicament,) ja que els projectes culturals i polítics que aquests vulguin engegar hauran d'estar dins els paràmetres i el sentit comú, en termes gramscians⁸⁵, de la gent a qui volen representar. Aquesta concepció de relació dialèctica entre governats i governants ens porta a un marc de dinamisme per tal d'assolir sempre l'estabilitat, en aquest cas l'estabilitat dins el nacionalisme. Així, el nacionalisme, el discurs nacionalisme més ben dit, ha d'estar en constant alerta per tal de seguir operant com a hegemònic i, quan calgui, ha de saber moure's per tal de donar respostes a les demandes dels seus representats. Aquest dinamisme constant de la ideologia que es pretengui dominant i hegemònica és una interessant aportació d'aquesta paradigma, aportació que cada cop està més a l'orde del dia gràcies als cada cop més nombrosos treballs sobre les teories de l'hegemonia política⁸⁶.

El segon interès compartit entre els etnosimbolistes és la voluntat d'estudiar les nacions i els nacionalismes a la *longue durée*, ja que consideren que només amb investigacions que tinguin en compte diferents generacions es podran posar de relleu les complexes relacions entre el passat, el present i el futur, i quin ha estat el seu paper al llarg de la història. Aquest estudi de llarga durada els permet, sempre segons

⁸⁵ «sentido común es la concepción del mundo difundido en una época histórica en la masa popular». GRAMSCI, Antonio (1978). *Cuadernos de la Cárcel, III* (1a ed. cast). Madrid: Magisterio Español, p. 327.

⁸⁶ Un bon exemple el trobem dins el corrent de pensament del postmarxisme i, en concert, dins del seu llibre cabdal: LA CLAU, Ernesto. *Hegemonía y estrategia socialista: hacia una radicalización de la democracia*. Sociología y política (1a ed.). Madrid: Siglo XXI.

el seu parer, evitar els anacronismes que comporta veure en les èpoques passades els objectius i les voluntats del present (la perspectiva ètica que ja havíem comentat amb anterioritat) i fer justícia al fet que hi ha hagut moltes i diferents formes d'identitats culturals col·lectives, cadascuna corresponent a una època determinada i que, a més, han pogut influir, d'una manera o d'una altra, en l'auge i la configuració de la nació. Aquesta línia d'estudi acadèmica intenta solucionar les mancances que tenia el primordialisme a l'hora d'explicar les ruptures i les discontinuïtats del registre històric pel que fa a les identitats culturals col·lectives.

En tercer i últim lloc, els etnosimbolistes consideren que cal estudiar el naixement de les nacions i els nacionalismes centrant-se en les identitats culturals col·lectives anteriors, sobretot, i com indica el seu nom, de les comunitats ètniques. De totes maneres, reconeixen que no és una relació lineal, senzilla i directa la que hi ha entre nació i ètnia, sinó que, més aviat, és una relació complexa i que pot ser analitzada des de diversos punts de vista: com a formes especialitzades d'ètnia (polititzades, territorialitzades i de masses) o entendre que nacions i ètnies són dues formes d'identitat cultural col·lectiva que poden coexistir o, fins i tot, competir. De fet, podem afirmar que freqüentment trobem ètnies coexistint, o lluitant per existir, dins les fronteres d'una comunitat nacional, o estatal, més gran. Seguint amb aquest tema i com ja s'ha explicat a l'inici, la derivada de considerar que les nacions i els nacionalismes s'han d'estudiar amb la perspectiva del passat ètnic és afirmar que la nacions no són fruit de la modernitat, sinó que són fills d'una família etnocultural, en termes etnosimbòlics, molt àmplia d'identitats culturals i aspiracions col·lectives.

Formes d'etnosimbolisme

L'etnosimbolisme, com la resta de paradigmes d'estudi de les nacions i dels nacionalismes, té diverses formes al seu si. En aquest cas n'hi ha tres, representades per tres grans autors. El primer, John Armstrong⁸⁷, és l'etnosimbolista que beu més del perennialisme, ja que no es preocupa gaire de diferenciar les nacions i les identitats ètniques. De totes maneres, i com veiem a la seva breu biografia, sí discrimina entre nacions abans i després del nacionalisme (aquesta línia la situa el 1800). Armstrong se centra en l'estudi dels «complexos mite-símbols» de llarga durada per entendre per

⁸⁷ John A. Armstrong (1922 - 2010): professor emèrit de Ciència política a la Universitat de Wisconsin, Madison. El seu treball més influent és *Nations before Nationalism* (1982), on aplica, per primer cop, l'estudi de *longue durée* a les identitats ètniques.

què persisteix l'etnicitat. D'altra banda, trobem John Hutchinson⁸⁸, que busca distingir el nacionalisme modern entre el polític i el cultural, tot descobrint el dinamisme de les formes culturals. També se centra a investigar quin és el paper del passat en els nacionalismes moderns i de quina forma tot el conjunt cultural premodern de mites, records i símbols és "traslladat" a la massa mitjançant les institucions de la modernitat. Finalment, trobarem el propi Anthony D. Smith, que se centra sobretot en quina és la naturalesa i en quin paper juguen les nacions en la Història. Smith reconeix que el nacionalisme com a ideologia i moviment és de creació moderna i que la majoria de nacions també ho són, però creu que hi ha d'altres casos on hi ha la possibilitat d'existència de nacions abans del nacionalisme⁸⁹. Vol estudiar aquests casos i les seves complicacions. Per tant, el seu treball acadèmic se centra a analitzar els vincles ètnics amb el passat i com les ètnies han influït en la creació de les noves nacions i nacionalismes o n'han constituït la base.

Crítiques a l'etnosimbolisme

Cal començar alertant que, per a molts autors, l'etnosimbolisme no és res més que la fusió dels paradigmes primordialista i modernista. De totes maneres, són diverses les crítiques que acumulen com a paradigma. La primera de les crítiques és que els conceptes bàsics utilitzats per l'etnosimbolisme (ètnia, grup ètnic i nació, principalment) són conceptualment poc clars i que, a més, són més propis de l'època dels investigadors que de la de les societats estudiades. Una altra de les crítiques que se'ls fa és que no diferencien gaire entre les nacions modernes i les comunitats ètniques més recents i que, per tant, tenen poc en compte la implicació de les masses que requereix una nació, el sentiment col·lectiu de pertinença a una comunitat de la qual, amb tota seguretat, no en coneixeran mai tots els components. Les crítiques més dures, com era d'esperar, arriben des del paradigma modernista, que considera que és un error parlar de nacions i de nacionalismes abans de l'època moderna. Com hem anat veient, aquest és un dels temes cabdals de discrepància entre els diferents

⁸⁸ John Hutchinson (1949 -): investigador sobre el Nacionalisme a la London School of Economics

⁸⁹ El tema de *les nacions abans del nacionalisme o les nacions sense nacionalisme* està en emergència. Termes utilitzats sobretot pels medievalistes i modernistes. Vegis: KRISTEVA, Julia (1993), *Nations without Nationalism*. Nova York: Columbia UP. I: SMITH, Anthony D. (2001). *Las naciones antes del nacionalismo*. Dins SMITH, Anthony D. (2001). *Nacionalismo* (1a ed. cast., p. 114-125). Madrid: Alianza Editorial.

paradigmes i no és d'estranyar que els etnosimbolistes –i d'altres autors– hagin desenvolupat un filó d'estudi propi per tractar aquest tema: *les nacions abans del nacionalisme*. I seguint amb els temes més rellevants, i com a derivada d'aquesta última crítica que acabem de comentar, els arriben crítiques, també, dels modernistes, basades, sobretot, en estudis d'Elie Kedourie sobre el fet de considerar les identitats ètniques com un fet persistent i de llarga durabilitat.

Altres crítiques vindrien des d'un vessant més estrictament metodològic i criticarien la falta d'anàlisi del detall històric i el poc rigor analític d'aquests investigadors. Aquesta falta de rigor els portaria grans limitacions a l'hora de tractar temes tan complexos com les relacions entre les nacions modernes i les antigues identitats culturals col·lectives. Per a John Breuilly, per exemple, la crítica que s'ha de fer des del paradigma modernista a l'etnosimbolista no ha de ser ideològica, sinó metodològica, ja que així, la crítica, agafa major importància i solidesa.

NOUS ENFOCAMENTS A L'ESTUDI DE LES NACIONS I DELS NACIONALISMES

Presentació

Aquest capítol darrer del cos del treball se centra en els enfocaments nous que han tractat el fenomen de les nacions i els nacionalismes. Començats a la dècada dels anys 80 del segle passat, aquests enfocaments estudien, sobretot, aquells aspectes que els grans paradigmes teòrics que hem vist havien ignorat. Busquen, doncs, examinar aquells temes i detalls que puguin ajudar a entendre el món de les nacions i els nacionalismes (el “nationalism-ingeneral”, que diria Umut Özkirimli⁹⁰) i el perquè generen les passions que generen, més que no pas desenvolupar grans paradigmes teòrics aplicables a gran escala (les “gran narratives” o les “meta-theories”, segons Umut Özkirimli⁹¹). De fet, pensen que aquesta divisió massa fragmentària de l'estudi del fenomen pot portar a una polarització de cada paradigma, anul·lant així qualsevol possibilitat de sortir-se del pròpia teoria en la qual l'autor està encasellat i desfavorint així també la recerca d'enfocaments acadèmics nous. Com es veu, gran part d'aquestes visions estan influenciades per les ciències socials i per l'estudi del fet cultural. Per tant, no és d'estanyar que siguin estudis que busquin una certa transversalitat acadèmica a l'hora d'analitzar el fenomen, que busquin integrar disciplines com la sociologia, l'antropologia, la ciència política, la psicologia social o, fins i tot, la comunicació audiovisual.

Per elaborar aquest capítol, ens hem centrat en el treball d'Umut Özkirimli, ja que Anthony D. Smith no tracta aquestes noves perspectives. El professor turc desenvolupa cinc noves aproximacions al seu llibre⁹²: Michael Billing i el nacionalisme banal, Nira Yuval-Davis i l'enfocament feminista, Partha Chatterjee i la teoria de la post-colonització, Craig Calhoun i el nacionalisme com a formació discursiva i, finalment, Roger Brubaker i l'etnicitat sense grups. Per la importància del seus plantejaments, per la repercussió que han tingut i, per què no dir-ho, per manca d'espai, s'ha decidit centrar-se en dos d'aquests enfocaments, en concret: el nacionalisme banal de Michael Billing i l'estudi del nacionalisme com una formació discursiva, aprofitant que a casa nostra tenim un dels investigadors de les nacions i

⁹⁰ ÖZKIRIMLI, Umut (2010). *Theories of nationalism: a critical introduction* (2a ed.). Nova York: Palgrave Macmillan, p. 170.

⁹¹ Ib.

⁹² ÖZKIRIMLI, Umut (2010). *New Approaches to Nationalism*. Dins ÖZKIRIMLI, Umut (ed.), *Theories of nationalism: a critical introduction* (2a ed., p.169-198). Nova York: Palgrave Macmillan.

dels nacionalismes més rellevants: Ferran Archilés, que també s'hi ha dedicat. Finalment, i seguint aquest autor, es faran uns apunts finals sobre els articles més recents publicats que han aportat nous enfocaments a l'estudi del fenomen.

El nacionalisme banal

El nacionalisme banal és un terme conceptualitzat per Michael Billing⁹³ al seu treball homònim⁹⁴. Aquest concepte se centra en els Estats-nació actuals i es basa en l'estudi de les formes diàries i menys visibles del nacionalisme contemporani. Billing entén el nacionalisme com una força ideològica (per a ell, la ideologia fonamental del món contemporani, oposant-se així als teòrics que sostenen que el nacionalisme, a les societats post-modernes, està començant a ésser substituït per una consciència més de caràcter internacional) que és present a la quotidianitat de tots els membres d'un Estat-nació qualsevol, representat en forma de símbols (la bandera⁹⁵ de l'Estat-nació), d'hàbits rutinaris (cantar l'himne de l'Estat-nació abans d'entrar a l'escola), de mapes (com els que apareixen a les notícies del temps i que delimiten molt bé les fronteres de l'Estat-nació), de diades nacionals, de noms de carrers... Per a l'autor, tot aquest conglomerat de recordatoris diaris operen sobre el subconscient individual i col·lectiu, i són la resposta a per què la gent no s'oblida de la seva identitat nacional. Per tant, el que ens està dient Billing és que la identitat nacional no és només un fenomen de la psicologia interna de cada individu⁹⁶, sinó que, per funcionar, cada membre de l'Estat-nació ha d'estar constantment estimulat per *in-puts* externs que li vagin recordant la seva pertinença a aquella identitat nacional.

⁹³ Michael Billing (1947 -): catedràtic de Ciències Socials a la Universitat de Loughborough. Antic professor de Psicologia a la Universitat de Birmingham. Els seus estudis se centren en el nacionalisme i, a grans trets, la psicologia socials, entre d'altres.

⁹⁴ BILLING, Michael (2006). *Nacionalisme banal* (1a ed. cat.). Catarroja – València: Editorial Afers.

⁹⁵ «Aquestes banderes asseguren que el rerefons de la vida quotidiana és la terra natal, ni recordada ni oblidada, sinó acceptada com a base de la vida» BILLING, Michael (2006). *Nacionalisme banal* (ed. Cat.). Catarroja – València: Editorial Afers, p. 50.

⁹⁶ «Les identitats nacionals són formes de vida social, més que no pas estats psicològics interns; pròpiament dit, són creacions ideològiques assolides en els processos històrics de les nacions». BILLING, Michael (2006). *Nacionalisme banal* (1 ed. cat.). Catarroja – València: Editorial Afers, p. 51.

Michael Billing comparteix plantejaments amb Benedict Anderson en considerar que les nacions tenen components de «comunitat imaginada»⁹⁷, però pensa que, per seguir perpetuant-se en el temps, cal que els membres d'aquesta comunitat segueixin rutines sense aquest component d'imaginació: «es requereix una psicologia de la rutina sense imaginació, mitjançant la qual es reproduïx banalment i sense imaginació la “comunitat imaginària” establida en el món de les nacions»⁹⁸.

Com ja s'ha dit, Billing entén el nacionalisme com una ideologia (contraposant-se així a John Breuilly, que l'entén com una forma política sorgida en contraposició a l'Estat modern⁹⁹) i que, per tant, pot ser una representació de les voluntats d'una part de la nació que se n'erigeix com a representant: «La batalla per la nacionalitat és una batalla per l'hegemonia, mitjançant la qual una part reivindica parlar en nom de la nació sencera i representar l'essència nacional. De vegades, metonímicament el nom de la part arriba a representar tota la nació»¹⁰⁰.

Finalment, cal dir que per a Michael Billing el nacionalisme és part integrant de cada persona humana i que, en conseqüència, és impossible deslligar-nos-en a l'hora d'estudiar el fenomen de les nacions i dels nacionalismes (visió fortament contraposada a la d'Eric Hobsbawm¹⁰¹): «Com que el nacionalisme ha afectat profundament la manera de pensar contemporània, no és fàcil d'estudiar. No es pot fer un pas fora del món de les nacions, ni despullar-se dels pressupòsits i hàbits de sentit comú¹⁰² derivats del fet de viure en aquest món. Els estudiosos han de comptar que seran afectats per allò que hauria de ser l'objecte d'estudi»¹⁰³.

⁹⁷ ANDERSON, Benedict (1993). *Comunidades imaginadas: Reflexiones sobre el origen y la difusión del nacionalismo* (1a ed. cast). Mèxic D.F.: Fondo de Cultura económica.

⁹⁸ BILLING, Michael (2006). *Nacionalisme banal* (1 ed. cat.). Catarroja – València: Editorial Afers, p. 42.

⁹⁹ BREUILLY, John (1990). *Nacionalismo y Estado* (1a ed. cast). Barcelona: Ediciones Pomares-Corredor.

¹⁰⁰ BILLING, Michael (2006). *Nacionalisme banal* (1a ed. cat.). Catarroja – València: Editorial Afers, p. 54.

¹⁰¹ «Finalmente, no puedo por menos añadir que ningún historiador serio de las naciones y el nacionalismo puede ser un nacionalista político comprometido, excepto en el mismo sentido en que los que creen en la veracidad literal de las Escrituras, al mismo tiempo que son incapaces de aportar algo a la teoría evolucionista, no por ello no pueden aportar algo a la arqueología y a la filología semítica. El nacionalismo requiere creer demasiado en lo que es evidente que no es como se pretende. [...] Por suerte, al disponerme a escribir el presente libro, no he necesitado olvidar mis convicciones no históricas». HOBBSAWM, Eric J. (1992). *Naciones y nacionalismo desde 1780* (2a ed. cast.). Barcelona: Crítica.

¹⁰² Creiem que Michael Billing també utilitza els termes «sentit comú» i «hegemonia» en termes gramscians. Són conceptes molt recurrents durant l'obra i expressen la mateixa visió que la d'Antonio Gramsci (1891 - 1937). De fet, i creiem que són fets bastant objectius, Billing cita els

El nacionalisme com a formació discursiva

Craig Calhoun¹⁰⁴ desenvolupa la seva concepció del nacionalisme a l'obra *Nacionalisme*¹⁰⁵. L'autor creu, en primera instància, que s'ha tendit massa a obviar el nacionalisme (o a considerar-ho, fins i tot, passat de moda) als països occidentals rics i a només fixar-nos-hi quan apareixia en forma de conflictes. Per això, l'autor ens alerta a la Introducció del seu llibre: «Però per sota de les lluites obertament nacionalistes persisteixen patrons més profunds d'identitat col·lectiva i d'orgull, els quals el nacionalisme els conforma com una manera de parlar i pensar, de veure el món, un món format, bàsicament, per nacions i per les seues relacions internacionals»¹⁰⁶. D'aquesta manera, ens alerta de la vigència plena del nacionalisme, no només expressat en forma violenta i que serà superat un cop establertes les fronteres de la sobirania nacional, sinó també expressat com a part fonamental de la creació d'una identitat col·lectiva.

Com ja s'ha dit anteriorment, Calhoun centra el seu estudi en la visió del nacionalisme com una manera d'entendre i viure el món, ja que considera que «el nacionalisme no és sols un tema polític, sinó també relatiu a la cultura i a la identitat personal. El discurs de la nació s'expressa sobretot en termes de passions i identificació, [...] El nacionalisme té un poder emocional en part perquè ens ajuda a ser qui som, un lligam amb la història (i per tant amb la immortalitat)»¹⁰⁷. Com veiem, l'autor considera el nacionalisme –entre d'altres coses¹⁰⁸– una «formació discursiva», ja que determina la manera de pensar i parlar (una retòrica, un tipus de llenguatge...) inserida dins les

Quaderni del carcere a la bibliografia del seu *Nacionalisme banal* i, com a apunt més clar, mostra que sap perfectament bé a què es refereixen aquests conceptes en Gramsci: «Si es tracta d'una filosofia per als temps actuals, hauria de ser ben clara. Gramsci va apuntar que «totes les filosofies tenen una tendència a esdevenir sentit comú d'un entorn bastant limitat (el de tots els intel·lectuals)» (1971, p. 330n)». BILLING, Michael (2006). *Nacionalisme banal* (1a ed. cat.). Catarroja – València: Editorial Afers, p. 236.

¹⁰³ BILLING, Michael (2006). *Nacionalisme banal* (1a ed. cat.). Catarroja – València: Editorial Afers, p. 69.

¹⁰⁴ Craig Calhoun (1952 -): president de la Social Science Research Council i professor de sociologia de la Universitat de Nova York. Treballa sobre temes com el cosmopolitisme, la cultura i la comunicació, l'humanitarisme, els moviments socials, l'impacte dels canvis tecnològics, l'educació, la religió, la comunitat i totes les formes de solidaritat socials, també la de la nació i del nacionalisme. Ha centrat els seus estudis en la Gran Bretanya, França, la Xina i diferents països africans.

¹⁰⁵ CALHOUN, Craig (2008). *Nacionalisme* (1a ed. cat.). Catarroja – València: Editorial Afers.

¹⁰⁶ *Ib.*, p. 13.

¹⁰⁷ *Ib.*, p. 15.

¹⁰⁸ Planteja tres dimensions del nacionalisme: el nacionalisme com a discurs, el nacionalisme com a projecte i el nacionalisme com a avaluació.

consciències de cada membre de la comunitat nacional. Aquest terme fou desenvolupat per Michel Foucault a *L'Archéologie du savoir*¹⁰⁹.

Però perquè el nacionalisme operi, cal un alt grau de cohesió entres tots els membres de la comunitat nacional; cal que es reconeixin com a integrants d'una comunitat col·lectiva. I aquesta cohesió i reconeixement mutu, segons l'autor, exigeix de solidaritat social. Una solidaritat específica que porta a una identitat col·lectiva específica, la de la nació (parlem d'específiques en referència que creen comunitats nacionals, ja que la solidaritat i la identitat col·lectiva també poden ser base d'altres comunitats de persones: famílies, grups d'amics, organitzacions polítiques, equips de futbol¹¹⁰, exèrcits, empreses...). Però, com hem vist, es necessiten més característiques per tal de considerar un grup de persones, amb solidaritat social i identitat col·lectiva, com una nació. I aquí és on, segons Calhoun, intervé la formació discursiva del nacionalisme. Pensa, com Benedict Anderson, que les nacions són «comunitats imaginades», ja que tenen una forma particular d'«imaginar» la identitat col·lectiva i la solidaritat social que s'associen a la identitat nacional. Per tant, el discurs de la nació comporta una sèrie de trets específics, els quals no són exactament definitius i que poden aparèixer en major o menor mesura, que fan que la població els relacioni amb la identitat nacional (i no amb cap altra). Per a Craig Calhoun, aquests serien els trets essencials (molts compartits, també, amb Benedict Anderson): els límits territorials; la indivisibilitat de la nació, la nació és una unitat integral en si mateixa; la sobirania o l'aspiració de sobirania; la legitimitat del govern de la nació l'atorga el «poble» i la seva voluntat; la participació popular en allò d'interès col·lectiu; cada individu és part integrant de la nació; els seus membres comparteixen una cultura, una llengua, unes creences, uns valors compartits i unes pràctiques habituals; la idea de la nació com a quelcom que ha existit a través del temps; l'ascendència comuna; i, finalment, els lligams històrics. Com remarca l'autor: «No hi ha llista perfecta; estem identificant un patró comú, no una definició precisa de nació. Els punts de vista de la llista ens poden ajudar a elaborar un «tipus ideal», però és una

¹⁰⁹ FOUCAULT, Michel (1983). *La Arqueología del saber* (9a ed. cast). Mèxic: Siglo XXI.

¹¹⁰ En aquest sentit, és molt rellevant el fet que una gran part de seguidors –i no només els més fidels!– quan parlen dels resultats dels seu equip de futbol (en d'altres esports també passa, però no en tots), utilitzen la segona persona del plural. Per a més informació sobre la relació entre esport i nacionalisme, vegi's: THIESSE, Anne-Marie (2010). *El cuerpo patriótico*. Dins THIESSE, Anne-Marie (2010). *La creación de las identidades nacionales. Europa: siglos XVIII–XX* (1a ed. cast, p.241-247). Madrid: Ézaro Ediciones.

ajuda per a la conceptualització, no una definició operativa o una descripció empíricament contrastable»¹¹¹.

En definitiva, Calhoun estudia el nacionalisme com una producció teòrica que crea una consciència cultural que fa que cada membre de cada nació (i, per tant, estem parlant de tot el món o quasi tot el món) pensi i analitzi el seu entorn en termes nacionals. També, i en últimes conseqüències, les aspiracions d'aquests individus es poden basar en aquests termes.

Continuant amb el discurs de Craig Calhoun, ens trobem un autor de casa nostra que també ha dedicat una investigació a la formació discursiva del nacionalisme o, com ell l'anomena, els «llenguatges de la nació». Estem parlant del professor Ferran Archilés¹¹² i del seu article *Lenguajes de nación. Las «experiencias de nación» y los procesos de nacionalización: propuestas para un debate*¹¹³, on, a partir de la idea d'«experiència» tractada per Edward P. Thompson a *La formación histórica de la clase obrera. Inglaterra: 1780-1832*¹¹⁴, desenvolupa aquesta noció referint-se a les identitats col·lectives nacionals, tot apuntat cap a l'«experiència de nació». D'aquesta manera busca incorporar a l'estudi dels processos de construcció nacional un marc teòric provinent de la història social, el de la noció d'experiència.

¹¹¹ CALHOUN, Craig (2008). *Nacionalisme* (1a ed. cat). Catarroja – València: Editorial Afers, p. 18.

¹¹² Ferran Archilés i Cardona (1971 -): professor al Departament d'Història Contemporània de la Universitat de València i doctor per aquesta universitat. És autor de diversos estudis sobre l'obra de Joan Fuster i, pel que fa al cas que ens ocupa, s'ha centrat sobretot a treballar la construcció de la Nació espanyola, tractant en aquest camp els temes de la crítica a les teories de la tesi de la dèbil nacionalització espanyola i de la construcció de la regió com a mecanisme nacionalitzador (en concert ha estudiat el cas valencià i el valencianisme, d'aquí l'estudi minuciós i contextualitzat cronològicament sobre l'obra de l'autor de Sueca). Cal dir, però, que és un historiador que, malgrat buscar exemplificar les seves tesis, no ha defugit els debats teòrics sobre el tema. Ben al contrari, a part d'impregnar de teoria els seus treballs, on fa prevaldre la cerca d'arguments per corroborar els seus plantejaments, ha publicat articles on hi ha entrat de ple, com és el cas del que hem comentat.

¹¹³ ARCHILÉS, Ferran (2013). *Lenguajes de nación. Las «experiencias de nación» y los procesos de nacionalización: propuestas para un debate*. *Ayer: Revista de Historia Contemporánea*, 90, 91-114.

¹¹⁴ THOMPSON, Edward P. (1977). *La formación histórica de la clase obrera. Inglaterra: 1780-1832* (1a ed. cast). Barcelona: Editorial Laia.

Els últims treballs publicats

Com ja s'ha dit, tenim la sort de tenir un dels més grans estudiosos de les nacions i dels nacionalismes a casa nostra, però, a més, també tenim una de les col·leccions més importants sobre el tema. Ens referim a la col·lecció «El món de les nacions» de l'Editorial Afers i Publicacions de la Universitat de València¹¹⁵, que ha traduït al català la majoria d'obres de referència sobre el tema: *Comunitats imaginades. Reflexions sobre l'origen i la propagació del nacionalisme* de Benedict Anderson, *Nacionalisme* d'Ernest Gellner, *La naturalesa de la nació* de Miroslav Hroch, *Nacionalisme banal* de Michael Billig, *Nacionalisme i modernitat* de Liah Greenfeld, *Els orígens ètnics de les nacions* d'Anthony D. Smith o *Nacionalisme* de Craig Calhoun.

L'últim llibre que ha publicat aquesta col·lecció, *La persistència de la nació. Estudis sobre el nacionalisme*¹¹⁶, amb Archilés com a editor, és un recull de textos triats amb l'objectiu d'aportar les perspectives més recents (no és casualitat que dins el compendi de treballs hi aparegui, per exemple, un expert en comunicació audiovisual, voluntat clara d'aquesta cerca de nous enfocaments) de l'estudi sobre les nacions i els nacionalismes, perspectives que havien estat poc tractades en els volums anteriorment publicats de la col·lecció i, generalment, per la majoria de treballs sobre el tema. Si bé és cert que no és un recull de totes les perspectives actuals, fa una bona tria tant pel que fa a especialitats com pel que fa a àmbits geogràfics. Hi podrem trobar, com a articles més rellevants, un article d'Archilés, *Absència i persistència. L'estudi de la nació i el nacionalisme*, on presenta, a grans trets, els diversos paradigmes d'estudi del fenomen i les crítiques que hi ha hagut entre ells, i un article replica d'Umut Özkirimli a Anthony D. Smith, on argumenta per què la nació és com una ceba i no pas, com defensen els etnosimbolistes segons ell, com una carxofa. La metàfora vindria a significar que la ceba si li treus totes les capes no en queda res i, en canvi, si ho fas en la carxofa, li queda el cor, el passat ètnic. Aquests són els articles que més complementen el present treball, però també hi podrem trobar d'altres autors com Geoff Eley, Ronald Grigor Suny, Stefan Berger, Taras Kuzio o Tim Edensor.

¹¹⁵ Col·lecció «El món de les nacions»: Editorial Afers. (2015). *El món de les nacions*. Recuperat de

http://www.editorialafers.cat/web/ca/botiga.html?page=shop.browse&category_id=25

¹¹⁶ ARCHILÉS, Ferran (ed., 2015). *La persistència de la nació. Estudis sobre el nacionalisme* (1a ed.). Catarroja - València: Editorial Afers.

CONCLUSIONS

Queda clar que l'estudi de les nacions i dels nacionalismes pot ser abordat des de diferents perspectives teòriques, paradigmes n'hem dit al llarg del treball, i que no han estat, ni molt menys, exempts de crítiques entrecreuades. De fet, podem dir sense temor a equivocar-nos que seguiran corrent rius de tinta sobre el tema, com demostra el capítol darrer sobre els nous enfocaments d'estudi d'aquest fenomen, on queda clar que s'han obert línies d'estudi noves i molt interessants. Però no sempre ha estat així. El mateix Anderson considera a la introducció de la seva obra *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* que: «al revés de lo que ocurre con la mayoría de los "ismos", el nacionalismo no ha producido jamás sus propios grandes pensadores: no hay por él un Hobbes ni un Tocqueville, ni un Marx o un Weber. Esta "vaciedad" produce fácilmente cierta condescendencia entre intelectuales cosmopolitas y multilingües.»¹¹⁷. Una relació que veiem totalment desigual entre la importància –històrica, política, cultural, social...– que han tingut els nacionalismes i l'estudi acadèmic que s'ha n'ha fet a causa, i seguint amb el seu parer, del descrèdit intel·lectual que el nacionalisme ha anat arrossegant¹¹⁸. Com hem vist, però, aquesta dinàmica ha anat canviant¹¹⁹ i cada cop han anat sorgint més acadèmics (provinents de diferents disciplines: de la història, de la sociologia, de l'antropologia, de la ciències polítiques...) que han fet proliferar més treballs sobre l'estudi de les nacions i dels nacionalismes.

Però, malgrat aquesta gran proliferació de treballs, també podem assegurar que, com diu Craig Calhoun¹²⁰, cap definició de nació, i dels seus derivats com nacionalisme,

¹¹⁷ ANDERSON, Benedict (1993). *Comunidades imaginadas. Reflexiones sobre el origen y la difusión del nacionalismo* (1a ed. cast.). Mèxic D.F.: Colección popular, p. 22.

¹¹⁸ Igual com passa actualment amb l'estudi acadèmic del, sembla que ja famós com a nova arma política, populisme, la majoria d'elaboracions teòriques sobre aquests temes tenen en comú una visió elitista i de dalt cap a baix de les societats, pequen d'una gran desconfiança pel que fa al comportament de les masses i, en conseqüència, es desprestigia totalment l'estudi d'aquests fenòmens.

¹¹⁹ En el cas estatal, una mostra d'aquest nou interès seria el que va moure l'organització de les *Jornades Jaume Vicens Vives*, organitzades conjuntament per l'Associació d'Història Contemporània i la Universitat de Girona l'abril del 1999, on es deliberava sota el títol *España, ¿nación de naciones?*. Per veure'n les aportacions presentades i debatudes: GARCIA ROVIRA, Anna Maria (ed., 2002). *España, ¿nación de naciones?* (1a ed). Madrid: Marcial Pons Historia, Asociación de Historia Contemporánea. O: GARCIA ROVIRA, Anna Maria (ed., 1999). *España, ¿nación de naciones?. Ayer: Revista de Historia Contemporánea*, 35.

¹²⁰ CALHOUN, Craig (2008). *Nacionalisme* (1a ed. cat). Catarroja – València: Editorial Afers, p.19.

mai no ha aconseguir, ni segurament mai no ho aconseguirà, un consens general. Com passa amb d'altres conceptes, com, per exemple, la religió, la nació i el nacionalisme són extremadament complicats de definir. No és casualitat que molts autors optin per la utilització de metàfores¹²¹: l'obra d'enginyeria social de Hobsbawm, el melic de les nacions de Gellner, els arqueòlegs i els menús a la carta d'Smith, la ceba i la carxofa d'Özkirimli citant Stanley Hoffmann... El treball ha aportat, si més no, quines són les qüestions centrals de les diferents visions de la nacions i dels nacionalismes i la que podem concloure com a central és la de l'antiguitat, o no, de la nació¹²². Després, com ja hem vist, hi ha molts matisos a fer.

Un altre aspecte d'especial rellevància és el fet que, segons el paradigma d'estudi, els autors se centren més en l'origen de la nació o de les nacions (com fan els primordialistes o els etnosimbolistes) o, pel contrari, en l'origen i el paper del nacionalisme o nacionalismes (com els modernistes). Veiem, doncs, que l'objecte d'estudi tampoc és neutre i que cal sempre clarificar-lo molt i contextualitzar-lo. Aquesta afirmació es pot generalitzar, malgrat, com ja s'ha dit, la idea d'Eric Hobsbawm, també als estudiosos. Cal contextualitzar l'època i el lloc des d'on escriuen els pensadors per no caure en anacronismes ni en males concepcions dels termes.

Sembla també clar que hem de parlar de nacions i de nacionalismes, en plural, ja que, com s'ha vist al llarg del treball, hi ha diferents tipus de nacionalismes, de desenvolupaments de la nació... I, a més, i ja és d'un cert consens en l'actualitat, les nacions i els nacionalismes són dinàmics, estan en constant canvi i adaptació per, precisament, no perdre el paper de principal cohesionador social del qual gaudeixen en el món actual. No és d'estranyar, tornant a la introducció, que, en moments de conflictes entre identitats, s'aguditzí el dualisme (malgrat, com s'ha vist, alguns ho vulguin amagar) entre un «nosaltres» i un «ells», cada cop més definit. Recuperem aquí la cita introductòria de Joan Fuster, «Cada "nacionalisme" s'articula com a tal en

¹²¹ Dec el fer-me notar la reiterada utilització de metàfores en aquest camp d'estudi al doctor Xavier Torres Sans. Gràcies.

¹²² «Como ha afirmado alguno de los autores, "la cuestión clave de nuestro cisma radica en la fecha de comienzo" (Hastings, 2000: 21); también Smith mantiene que, "de los diferentes asuntos que han dividido a los expertos en el estudio del nacionalismo, ninguno ha sido tan crítico como el problema del origen de las naciones" (citado en Guibernau & Hutchinson, 2004: 2); o en positivo, "los argumentos acerca de la antigüedad o modernidad de la nación han jugado un decisivo papel en la estructuración de las diferentes aproximaciones al tema del nacionalismo" (Routledge, 2003: 213).» CATALÀ OLTRA, Lluís. *Teoría social sobre el origen de la nación: puntos de encuentro entre los paradigmas perennialista y modernista. Etnosimbolismo y otras vías eclécticas: la hipótesis de la continuidad-intensificación*. Alacant: Universitat d'Alacant, p. 1.

funció d'un altre "nacionalisme": conflictiu amb ell. Seria inimaginable un "nacionalisme" sense un altre enfront»¹²³, per veure com el nacionalisme opera com el principal ciment d'una identitat cultural col·lectiva enfront d'altres. Però la gran pregunta és per què.

Un dels articles llegits per fer el treball porta per títol *¿Es posible escapar del nacionalismo?*¹²⁴. En un món tan ple de «nacionalisme banal», la resposta és extremadament complicada, però no per això hem de deixar de banda l'estudi d'aquest important fenomen. Els historiadors no poden restar al marge del debat sobre un tema que ha canviat la manera de relacionar-se de la humanitat i que, a més, li ha causat gran part de conflictes i de morts. Si aquest tema només està en mans de *la flor de pell* del gran públic no avançarem, cal un anàlisi curós i seriós sobre el tema, perquè s'ho val, que ens aporti les respostes necessàries per entendre com funcionem, tenint així més eines i més vàlides per intentar modelar el nostre futur col·lectiu.

Aquest treball vol ser una mirada global a les diferents maneres d'entendre les nacions i els nacionalismes. I malgrat ser conscients que el tema dona per molt i que és, per exemple, de poca ètica historiogràfica dedicar només dos a tres paràgrafs a tractar pensadors tan rellevants com Hobsbawm, Gellner o Anderson, creiem que és una bona aportació per començar, tots plegats, a entendre les nostres identitats culturals col·lectives més des de la raó, tot i sabent el que impliquen, que no pas des dels sentiments. Esperant així que les noves relacions que s'estableixin entre diferents grups humans es basin en el respecte i en el reconeixement mutu i de la diversitat.

¹²³ FUSTER, Joan (1990). *Contra el nacionalisme i altres textos* (1a ed. Edició a cura de Domènec Marzà). Barcelona: Barcanova. Text publicat originàriament el 19 de maig de 1976 al diari *Avui*.

¹²⁴ GAYO CAL, Modesto Guillermo (2010). *¿Es posible escapar del nacionalismo?* *Papers*, 95/2, 341-361.

BIBLIOGRAFIA I WEBGRAFIA

Bibliografia i webgrafia principal:

- ANDERSON, Benedict (1993). *Comunidades imaginadas: Reflexiones sobre el origen y la difusión del nacionalismo* (1a ed. cast). Mèxic D.F.: Fondo de Cultura económica.
- ARCHILÉS, Ferran (2013). Lenguajes de nación. Las «experiencias de nación» y los procesos de nacionalización: propuestas para un debate. *Ayer: Revista de Historia Contemporánea*, 90, 91-114.
- _____ (ed., 2015). *La persistència de la nació. Estudis sobre el nacionalisme* (1a ed.). Catarroja - València: Editorial Afers.
- BILBAO, Kepa (abril-maig 2001). Naciones y nacionalismo: notas sobre teoría nacional. *Hika*, 121-122.
- BILLING, Michael (2006). *Nacionalisme banal* (1a ed. cat.). Catarroja – València: Editorial Afers.
- _____ (gener-març 1998). El nacionalismo banal y la reproducción de la identidad nacional. *Revista Mexicana de Sociología*, 60 (1), 37-57.
- BREUILLY, John (1990). *Nacionalismo y Estado* (1a ed. cast). Barcelona: Ediciones Pomares-Corredor.
- CALHOUN, Craig (2008). *Nacionalisme* (1a ed. cat.). Catarroja – València: Editorial Afers.
- CATALÀ OLTRA, Lluís. *Teoría social sobre el origen de la nación: puntos de encuentro entre los paradigmas perennialista y modernista. Etnosimbolismo y otras vías eclécticas: la hipótesis de la continuidad-intensificación*. Alacant: Universitat d'Alacant.
- CLUA I FAINÉ, Montserrat. *Identidades ambiguas: el rol de los antropólogos en el ámbito del nacionalismo*. Universitat Autònoma de Barcelona.

- Eric G. E. Zuelow. (1999-2007) The Nationalism Project. Recuperat de <http://www.nationalismproject.org/what.htm>
- FARALDO, José M. (2001). Modernas e imaginadas: El nacionalismo como objeto de investigación histórica en las dos últimas décadas del siglo XX. *Hispania*, LXI/3 (209), 933-963.
- FICHTE, Johann Gottlieb (1977). *Discursos a la nación alemana* (1a ed. cast. Edició preparada per Mª Jesús Varela i Luis Acosta). Madrid: Editora Nacional.
- GAYO CAL, Modesto Guillermo (2002). Sobre el papel de la política en la comprensión modernista del origen de las naciones: Ernest Gellner frente a Paul Brass. *Papers*, 67, 149-176.
- _____ (2010). ¿Es posible escapar del nacionalismo? *Papers*, 95/2, 341-361.
- _____ (octubre-diciembre 2001). El origen de las naciones y los nacionalismos en la obra de Anthony D. Smith y el papel de la política: Una perspectiva diacrónica. *Nueva Época, Revista de Estudios Políticos*, 114, 251-276.
- GEERTZ, Clifford (1963). The integrative revolution: primordial sentiments and politics in the new states. Dins GEERTZ, Clifford (ed.), *Old societies and new states: the quest for modernity in Asia and Africa*. Nova York: Collier-Macmillan.
- GELLNER, Ernest (1988). *Naciones y nacionalismo* (1a ed. cast). Madrid: Alianza Editorial.
- _____ (1993). *Cultura, identidad y política: el nacionalismo y los nuevos cambios sociales* (1a ed. cast). Barcelona: Gedisa.
- _____ (1995). *Encuentros con el nacionalismo* (1a ed. cast). Madrid: Alianza Editorial.
- _____ (1998). *Nacionalisme* (1a ed. cat). Catarroja – València: Editorial Afers
- GREENFELD, Liah (1999). *Nacionalisme i modernitat* (1a ed. cat.). Catarroja – València: Editorial Afers.
- _____ (2005). *Nacionalismo: cinco vías hacia la modernidad* (1a ed. cat.). Madrid: Centro de Estudios Políticos y Constitucionales.

- GUERRERO, Andrés de (1984). *Nacionalismo e Ideologías Políticas Contemporáneas: Estudio del principio de las nacionalidades y del derecho de autodeterminación, así como de las bases ideológicas y económico-sociales del nacionalismo cultural* (1a ed.). Madrid: Espasa-Calpe.
- GUIBERNAU I BERDÚN, M. Montserrat (1996). *Los Nacionalismos* (1a ed.). Barcelona: Ariel.
- _____, HUTCHINSON, John (ed. 2001). *Understanding Nationalism* (1a ed.). Cambridge: Polity Press.
- HASTINGS, Adrian (2000). *La construcción de las nacionalidades: Etnicidad, religión y nacionalismo* (1a ed. cast). Cambridge: Cambridge University Press.
- HOBBSAWM, Eric (1992). *Naciones y nacionalismo desde 1780* (2a ed. cast.). Barcelona: Crítica.
- _____, RANGER, Terence (2002). *La invención de la tradición* (1a ed. cast.). Barcelona: Crítica.
- HROCH, Miroslav (1996). From National Movement to the Fully-formed Nation: The Nation-building Process in Europe. Dins BALAKRISHNAN, Gopal (ed.), *Mapping the Nation* (1a ed., p. 78-97). Nova York i Londres: Verso.
- _____ (2001). *La naturalesa de la nació* (1a ed. cat). Catarroja – València: Afers.
- KEDOURIE, Elie (1985). *Nacionalismo* (1a ed. cast). Madrid: Centro de Estudios Constitucionales.
- KOHN, Hans (1984). *Historia del nacionalismo* (1a ed. cast). Madrid: Fondo de Cultura Económica de España.
- KRISTEVA, Julia (1993). *Nations without Nationalism* (1a ed.). Nova York: Columbia UP.
- Le Monde des Livres (8 de setembre de 1995). *Actes du XVIIIè. Congrès International des Sciences Historiques*. Mont-real, 27 d'agost - 3 de setembre 1995.

- LLOBERA, Josep R. (1996). *El dios de la modernidad: El desarrollo del nacionalismo en Europa occidental* (1a ed. cast). Barcelona: Editorial Anagrama.
- MÁRQUEZ RESTREPO, Marta Lucía (juliol-deseembre 2011). Perspectivas teóricas para abordar la nación y el nacionalismo. *Pap. Polít. Bogotá*, 16 (2), 567-595.
- NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M. (2004). *Movimientos nacionalistas en Europa. Siglo XX* (1a ed.). Madrid: Editorial Síntesis.
- ÖZKIRIMLI, Umut (2010). *Theories of nationalism: a critical introduction* (2a ed.). Nova York: Palgrave Macmillan.
- Politikon. (25 de setembre de 2012). Pensar el nacionalismo II. Nacionalismo y modernidad (1). Recuperat de <http://politikon.es/2012/09/25/pensar-el-nacionalismo-ii-nacionalismo-y-modernidad/>
- RENAN, Ernest (1882). *Qu'est-ce qu'une nation? Conférence faite en Sorbonne, le 11 Mars 1882* (2a ed.). Paris: editor Calmann Lévy.
- SAVARINO, Franco (2007). Historia e identidad nacional: la perspectiva etnosimbólica. *Navegando*, 1, 39-44.
- SEPÚLVEDA MUÑOZ, Isidro (1996). La investigación del Nacionalismo: evolución, temas y metodología. *Espacio, Tiempo y forma*, 9, 315-336.
- SMITH, Anthony D. (1976). *Las teorías del nacionalismo* (1a ed. cast.). Barcelona: Ediciones Península.
- _____ (1995). ¿Gastronomía o geología? El rol del nacionalismo en la reconstrucción de naciones. *Nations and Nationalism*, 1 (1), 3-23.
- _____ (2000). *Nacionalismo y Modernidad* (1a ed. cast.). Madrid: Ediciones Istmo.
- _____ (2001). *Nacionalismo* (1a ed. cast.). Madrid: Alianza Editorial.
- _____ (2002). *La nació en la Història* (1a ed. cat.). Catarroja – València: Editorial Afers.

- _____ (2008). *Els orígens ètnics de les nacions* (1a ed. cat.). Catarroja – València: Editorial Afers.
- SOLOZABAL ECHAVARRIA, Juan José (setembre-octubre-desembre 1980). Problemas en torno al estudio del nacionalismo: Formación i crisis de la conciencia nacionalista. *Nueva Época, Revista de Estudios Políticos*, 17, 67-85.
- STALIN, Ióssif (1977). *El Marxismo y la cuestión nacional*. Barcelona: Anagrama.
- THIESSE, Anne-Marie (2010). *La creación de las identidades nacionales. Europa: siglos XVIII–XX* (1a ed. cast). Madrid: Ézaro Ediciones.
- TORRES SANS, Xavier (2001). La historiografía de les nacions abans del nacionalisme (i després de Gellner i Hobsbawm). *Manuscrits: Revista d'història moderna*, 19, 21-42.
- WOOLF, Stuart (1997). *Il nazionalismo in Europa* (4a ed.). Milà: Edizioni Unicopli.
- ZANTEDESCHI, Francesca (2007). Nazioni e nacionalismo in Europa: dal dibattito sulle origini alla rimessa in questione di un concetto. *Passato e Presente*, 70.

Bibliografia i webgrafia secundària:

- Ara Barcelona (19 d'octubre de 2014). “No sóc nacionalista, sóc independentista”: Oriol Junqueras a 'Salvados', en 15 frases. *Ara.cat*. Recuperat de http://www.ara.cat/politica/Volem-que-Oriol-Junqueras-Salvados_0_1232876991.html
- CRUZ, Juan (9 de maig de 1992). Entrevista a Isaiah Berlin. *El País: El Periódico global*.

- EFE (1 de juny de 2013). Esperanza Aguirre: “El PP es el único partido auténticamente nacional”. *Málaga hoy*. Recuperat de <http://www.malagahoy.es/article/espana/1535867/esperanza/aguirre/pp/es/unico/partido/autenticamente/nacional.html>
- Eurpa Press (31 de gener de 2015). Discurso completo de Pablo Iglesias en la ‘Marca del Cambio’. Recuperat de <https://www.youtube.com/watch?v=YUrm0-SUCXY>
- FONTANA, Josep (2014). *La formació d'una identitat: Una història de Catalunya* (1a ed.). Vic: Eumo Editorial.
- FOUCAULT, Michel (1983). *La Arqueología del saber* (9a ed. cast). Mèxic: Siglo XXI.
- FUSTER, Joan (1990). *Contra el nacionalisme i altres textos* (1a ed. Edició a cura de Domènec Marzà). Barcelona: Barcanova.
- GRAMSCI, Antonio (1978). *Cuadernos de la Cárcel, III* (1a ed. cast,). Madrid: Magisterio Español.
- JOLONCH, Cristina (1 de març de 2015). Cenas entre políticos. *La Vanguardia*. Recuperat de <http://www.lavanguardia.com/politica/20150301/54427756802/cenas-politicos.html>
- JULIANA, Enric (1 de febrer de 2015). Patria: Podemos incorpora la palabra ‘patria’ a su lenguaje, en busca de un electorado muy transversal. *La Vanguardia*. Recuperat de <http://www.lavanguardia.com/politica/20150201/54425706950/patria-enric-juliana.html>
- LACLAU, Ernesto (1987). *Hegemonía y estrategia socialista: hacia una radicalización de la democracia*. Sociología y política (1a ed.). Madrid: Siglo XXI.

- Redacció La Marea (4 de febrer de 2015). Discurso íntegro de Pablo Iglesias en Puerta del Sol. *Lamarea.com*. Recuperat de <http://www.lamarea.com/2015/02/04/discurso-integro-de-pablo-iglesias-en-la-puerta-del-sol/>
- THOMPSON, Edward P. (1977). *La formación histórica de la clase obrera. Inglaterra: 1780-1832* (1a ed. cast). Barcelona: Editorial Laia.